

Lamed

List za radoznale
Izabrao i priredio Ivan L Ninić

Godina 10

Broj 1

Januar 2017

Predrag Finci

Sjećanje na filozofiju

*Ne pamtim, a ništa nisam
zaboravio...*

Božidar Gajo Sekulić: "Finci predstavlja jedno od najznačajnijih imena srednje generacije filozofa u BiH, koji se svojim djelom nametnuo kao veoma originalan filozofski pisac prefinjene poetičke i estetičke orijentacije".

Vladimir Premec: "Slika svijeta Predraga Fincija izmijenjena je radikalno, nauk privikavanja na novu, maglenu londonsku sredinu, započet iz osnove, uokviren je austom *Stranca*. Zar to ne dokazuju i egzistencijalni naslovi *Ispovijest, Riječ i muk, Sjećanja na filozofiju, Tudjinac, Ex Ponto, Početi ponovo*".

Što to više ne pamtim i što nisam zaboravio? Znam da bi mnoga učena glava iskazala prezir prema onome što kanim da ispričam. Htio bih, naime, da kažem nešto o filozofiji, o Ludwigu Wittgensteinu prije svega, a bez uobičajenog metodskog izlaganja i sistematskog citiranja relevantnih pasusa iz lektire majstora filozofiranja, ne samo zato što već godinama živim daleko od svoje biblioteke, već i zato što bih da, zajednički, pokušamo "slobodno filozofirati", što bih da govorimo o nekim pitanjima bez podrške slavni autoriteta, a opet sa sviješću da ih svi manje-više imamo na umu. To kažem jer sam svjestan da smo pod utjecajem drugih (filozofa) čak i onda kada za njih ne znamo. Svi smo u situaciji kada je malo kome do uobičajene *Schulphilosophie*, ali se naš razgovor ne bi smio pretvoriti u smjesu, rječnikom umjetničke kritike rečeno, impresionizma i ekspresionizma, u nekakve naše utiske o svijetu, niti bi trebalo da bude zbirka "općih mjesta" u pejorativnom značenju te sintagme, premda svakako moramo težiti

da upravo dodemo do neke vrste "općih mjesta", ukoliko se pod tim sada podrazumijeva moguća zajednička suglasnost oko nekih temeljnih pitanja. Polazim, dakle, od pretpostavke da smo svi u jednoj istinskoj filozofskoj, ili, ako hoćete, ako to bolje zvuči, misaonoj situaciji, u situaciji u kojoj je mislilac sam sa svojim mišljenjem, bez ikakvih unaprijed zadatih temelja. Situacija je tim teža što mi svi znamo za neke temelje i što ih se sada nastojimo osloboditi e da bi ih nanovo uspostavili na poetozofski način, u kome se prožimaju čulnost i refleksija u liku djela.

Kada je osnovana prva akademija u njoj je vremenom uspostavljena hijerarhija i počeo se prometati duh nadmetanja, što je za samu stvar mišljenja često neumjesno, jer istinsko filozofiranje nije nadmudrivanje, nego potraga za zajedničkim važenjem. Današnje filozofsko okupljanje bi moralo izrastati iz potrebe za dijalogom koji je s onu stranu svakog oblika autoritativnog govora, a ne iz težnje ka nekakvoj pobjedonosnoj istini. Svi smo na neki način neiskusni u odnosu na istinito i samo zajedničkim naporom možemo dokučiti što jest: i istinito i naša stvarnost i mi sami. Što se pak tiče prethodnih uvida u filozofsku baštinu, meni nema druge do da se služim prisjećanjem, pomažem onim što mi je pri ruci i onim što sačuvah. Znam da na taj način mnoga velika misao može biti oskrnavljena, pojednostavljena kao u kakvom školskom udžbeniku, u kome se djela velikih mislilaca svode na jednu ili dvije rečenice. Ali i to ima svoje prednosti, jer dokazuje da nam je često dovoljna jedna temeljna ideja pa da izgradimo misaonu građevinu, da nam je dovoljna jedna pa da se naše životno stajalište uspostavi i održi. Uostalom, na taj način može biti načinjena neka vrsta filozofske bilježnice, u kojoj bi sve bilo izlagano bez ikakve prethodne namjere, još manje sa nekakvom pretpostavljenom tezom. Ako je *methodos* put kojim se ponovo ide, dakle jedna utabana, sigurna staza, naša nova situacija nagovara na hermesologiju, na umijeće putovanja i misaono lutanje, na što nas pozivaju sami izazovi stvarnosti. A ima li boljeg putnika od onog što ostade bez puta?

Odlučujem se, dakle, na filozofsku skitnju. Mogu li, međutim, vjerovati u nježne metafore o putovanju poslije grubog iskustva koje me zadesi? Možda i ne mogu - mnoga su moja putovanja bila traumatična - ali ne smijem prestati *misliti* o putovanju. I samo pisanje o putovanju je putovanje. I ono je tok. I ono je proces. U Heraklitovim *Fragmentima* stoji: "Sve teče, sve se mijenja". I život je tok. Ideja putovanja je ideja kretanja, nestabilnosti, prolaznosti. Kao metafora života, ona u sebi ima traga religijskog uvjerenja koje govori o trenutačnosti ovog, a vječnosti onog svijeta. Putovati se, naravno, može na različite načine; kao dobrovoljno ili prinudno putovanje ono je i pitanje čovjekove slobode, jednako kao što može biti fizičko i duhovno; jedni ne maknu putujući, drugi ne odu nigdje a stalno na putu. Nema putovanja ako i u sebi ne putuješ. Za takve, samo put završava: putovanju nije kraja. Kao kretanje ka krajnjem određištu, ono je istovremeno ideja potpunog ostvarenja Bića i dosezanja Ništavila.

Duhovno putovanje je saznanje. Putujući spoznajem sebe i od sebe različito. Putovanje je stjecanje novog iskustva, učenje i formiranje ličnosti - obrazovanje. (Bilješka: ne vidim pejzaž jer čitam u autobusu. Ili je najljepši pejzaž u onome što čitam?). Putovanje je kretanje ka horizontu. Daljina je ovdje ono mjesto na kome nismo, ali mjesto ka kome je upućen naš pogled. Znamo da u daljini nešto jest, iako ga ne možemo ni opisati ni imenovati. U usmjerenosti ka daljini urezana je naša čežnja. Ono što je udaljeno - kao i neostvorena ljubav - katkada je veoma blizu. Taj pojam daljine jest koncept svijeta kao slike/predstave i u osnovi je estetičke prirode. Ovdje je ujedno riječ o prisustvu u kome je utkano ono što jesi ti, što sam ja, što smo mi, kao što je riječ i o odsustvu u koje je upisano traženje, nada i slutnja.

Rekoh već da sam ostao bez svoje biblioteke. Pod tim podrazumijevam bez svojih knjiga, bez knjiga iz kojih sam studirao i u kojima sam godinama označavao mjesta što sam ih smatrao relevantnim za vlastita istraživanja. Što, dakle, kada filozofski pisac ostane bez svoje biblioteke? U stvaralačkom smislu ništa bolje, jer napokon mora reći ono što zaista misli, u istraživačkom ništa gore, jer je sva filozofija duga diskusija oko nekoliko temeljnih pitanja. Većina filozofskih pisaca ima nekakav siguran pravac ili bar pouzdanu metodu, koju su naslijedili od svojih prethodnika. Otuda se ujedno smatra da jedan od uobičajenih postupaka treba da bude i obnavljanje, odnosno obuhvaćanja svega što im je u diskusiji o nekom problemu prethodilo, pa da tek onda kada se osvrnu na vlastitu tradiciju imaju pravo da štogod i sami zucnu. Postupak pošten, svakako znak odgovornosti, ali ne baš uvijek i neophodan, jer nije stvar u tome da ponovimo, već da ponovo i - ako je moguće

- drugačije mislimo iste probleme. Da ih nanovo mislimo i kroz sjećanje obnavljamo.

Wittgenstein, ljeto

Mogao bih sada o Ludwigu Wittgensteinu. *Tractatus logico-philosophicus* bijaše knjiga od koje se nisam odvajao. I preko raspusta sam je vukao naokolo. Listao je, čitao, nisam shvaćao. "*Die Welt ist alles, was der Fall ist*". Rečenica me je budila po noći, slijedila po danu. "Tko shvati ovu knjigu, shvatio je filozofiju" - rekao mi je stariji kolega. Na osamdesetak stranica - sve što je filozofija! Velika djela se mjere dubinom uvida, ne brojem stranica. Na dubrovačku vrućinu sam se već navikao, ali mi ona rečenica, stav prvi, nije dala mira. "Svijet je...". Najednom mi sinu. Skočih iz kreveta, bez "doviđenja" izjurih iz sobe, strmoglavih se u prvu kavanu - "Pivo"! - i počeh pisati. Nekako sam pogrešno shvatio značenje riječi *der Fall*, vjerojatno zbog zvučne asocijacije pobrkao slučaj i slučajnost i stao raspredati o svijetu koji nije nužnost, nego akcidentalnost. Da li baš sasvim pogrešno? Predvečer otiđoh do Milice. Imala je brata pjesnika, studirala filozofiju, a i mnogo mi se dopadala. Ona, međutim, na moje izlaganje o Wittgensteinu ni ne trepnu. To isto večer sretoh i Rajka, ali ni na njega, pjesnika, moja priča - sada o Wittgensteinu i Milici - ne ostavi neki utisak. Samo nešto reče o tome da je ljudima našeg kova nesretno zaljubljivanje sudbina. Svijet je skup različitih slučajeva - pomislih.

Slučaj *Tractatusa*, naravno, ni dalje mi nije dao mira. Ono što mi je u *Tractatusu* bilo jasno, odbijalo me, što nisam razumio, privlačilo me. Stajališta o jeziku i logici fascinirala su anglosaksonce, ono mistično u njemu nas kontinentalce. Ponekad sam se čudio zašto veliki čitalac Borges nije nigdje, u svojim sjećanjima na Biblioteku, spomenuo ovu tajnovitu knjigu, ali me tješilo da je vjerojatno imao na umu da su najtajanstvenije knjige, kakva su i one Svete, knjige za koje svi misle da su im znane, a ipak ih nitko do kraja ne spozna. I *Tractatus* je takva knjiga. Ni tada nisam mislio da u njoj ima bilo kakvog opskurnog misticizma ili petparačkog mistificiranja, kao što nisam vjerovao da ovdje ima ma i traga od tradicionalne metafizike. Pokušaj da se dokaže da je Wittgenstein metafizičar jest nastojanje da se jedno autentično mišljenje udjene u kodove znane tradicije, da se i ono različito učini istim, da se jedno novo nastojanje ugradi u trošnu građevinu školske filozofije. Ono što me opčinjavalo u *Tractatusu* bila je njegova poetska lapidarnost (*Tractatus poetico-philosophicus?*); ono što me zanosilo bila je njegova muzikalna kompozicija ("Moj stil je poput loše kompozicije" - veli Wittgenstein) u kojoj se misaoni tok razvijao kao po muzičkoj ljestvici, od prvog do

sedmog stava u violinskom, od sedmog do prvog u bas ključu; ono što me osvajalo bila je preciznost iskaza u kome je bio sapet sukus jednog umovanja. Plijenila me u *Tractatusu* na matematskoj preciznosti sazdana logika, a time ontologija i sva filozofija. Da li je ovo izjednačavanje logike i ontologije u osnovi hegelijansko razumijevanje *Tractatusa*? Da li bi se Wittgenstein opirao ovakvoj interpretaciji? Sudeći po onome što se desilo sa njegovom knjigom o logici (interpretaciji koju je radio sa von Wigelom), sam nikada nije bio zadovoljan tumačenjima svoga djela. Ali, kako se ovdje i nije radilo o tumačenju, već o utisku o njegovom djelu, onda je tautološki stav mogao biti sasvim primjeren: ono što je Wittgenstein zaista rekao jest ono što je rekao Wittgenstein. Takvom, naizgled praznom tvrdnjom, potvrđuje se fasciniranost ljepotom djela, tvrdnjom koja kaže da *Tractatus = Trascatus* i tako svaki stav redom.

Russell je bio prvi koji je *Tractatus* nazvao pričom. Uvjetno bi se moglo reći da je sva filozofija priča o idejama. Sa pozitivističkog stajališta, međutim, filozofija nipošto ne bi smjela biti priča, nego stajati u skladu sa činjenicama; ortodoksni marksisti su svoju filozofiju čak nastojali uskladiti sa objektivnom stvarnošću, koja je njima neosporno bila znana. Sve druge tvrdnje su za takve bile subjektivne priče. No, Kant, a i Husserl, pokazuju da asertorički sudovi (tvrdnje) ne moraju - baš naprotiv! - da se odnose na empirijske činjenice, već da moraju da budu u skladu sa činjenicama umovanja i da su čak neovisne o iskustvu. Kada bi svaka tvrdnja bila isključivo istina datih činjenica (fakata) naš svijet bi bio savršen.

Iskazi su u *Tractatusu* za Wittgensteina bili evidencije i zato ih nije trebalo dalje dokazivati. Sve što je u djelu rečeno trebalo je biti po sebi jasno i razgovijetno, napokon neporecivo. A ako postoji bilo kakva elementarna izvjesnost, onda je moguća i meta-istina, onda je moguća neporecivost krajnjih tvrdnji, koje se zasnivaju i izvode iz pouzdanog znanja o elementarnom. Otuda bi bilo moguće izvesti svaku disciplinu kao "strogu nauku", što naravno nije potraga za nekim misaonim $2+2=4$ (ovo je istina samo unutar podvojenog područja aritmetike) već za jednim na logici zasnovanom, uvjetno rečeno ontološkom simbolizmu. Uvjetno, jer *Tractatus* jest "pozitivistička" knjiga, ali samo utoliko što se mnogo ili nikako ne upušta u velike "metafizičke teme", u teme kao što su Bitak, Suština, Smisao, Istina, u teme o kojima nema smisla govoriti. Da li je time iskazana, ili barem u Wittgensteinovom nastojanju prepoznata, ona arogancija koja tako često odlikuje mladost? Genije je uvjeren u ono što tvrdi. Njegovo uvjerenje je njegov lični dogmatizam. Sve činjenice su iznesene, sve je dokazano, sve je rečeno. *Dixi. Tractatus* je skica za filozofski sistem. Jedina knjiga

koju je Wittgenstein dovršio. I dovršavajući je ukazao na Mistično: Nije mistično *kako* je svijet, već *da* on uopće jest (6. 44); Gledati svijet *sub specie aeterni* jest vidjeti ga kao cjelinu-ograničenu cjelinu. Osjetiti svijet kao ograničenu cjelinu-jest ono što je mistično. (6. 45); Ima, zaista, stvari koje se ne mogu iskazati. *One same sebe objašnjavaju*. One su ono što jest mistično (6. 522).

Ovi stavovi se navode kao dokazi Wittgensteinovog misticizma. Istraživači njegovog djela tvrde da nisu, kao ni stavovi o etici, esteticima i Bogu, postojali u prvoj verziji *Tractatusa*. Wittgenstein je ove stavove ugradio naknadno, u doba svog bojevanja u Prvom svjetskom ratu. Da li ga je na to nagnalo njegovo suočenje sa smrću? (Bilješka: A onda, u ratu, ponovo: Ima li Boga? Sjećam se da sam davno, u Njemačkoj, rekao Johnu Dawneyu: "*Gott exist, aber Ich glaube nicht*". Sada me, međutim, pitanje Božje egzistencije počelo više interesirati nego mnoga druga; u pitanju o Bogu počivalo je pitanje o smislu egzistencije; odgovor na sve ono čemu više nisam vidio smisla. Ako ništa drugo, u vjeri još vjeru imaš). Da li je ukazivanje na Mistično trebalo da pruži odgovore na ona pitanja kojima odgovora nema? Ili je u pravu bio Russell, koji je mislio da je Wittgenstein "prodro duboko u mistične načine mišljenja i osjećanja" jer mu se u misticizmu dopadala "njegova snaga da ga zaustavi u razmišljanju" (Russell u pismu Ottoline Morell, 20. XII 1919).

Za laika je mistično ono što je neobjašnjivo. Za filozofa ono posljednje do čega je umovanjem dosegao i što tek valja objasniti. Za Wittgensteina je teškoća bila u tome da se baš ono, što jest Mistično, pokaže. Wittgenstein je to učinio tako što ga je najprije konstatirao. Za razliku od Wittgensteinovog "prirodnog misticizma", tradicionalni misticizam se u sebe zatvara, jer se unutarne iskustvo ne daje pokazati, niti se o njemu na zadovoljavajući način može govoriti. Da je takvo što učinio, Wittgenstein bi proturječio samom sebi, ako uopće treba govoriti o dosljednosti neurotika i kreativnih mislilaca. Wittgenstein je dakle htio pokazati što je mistično. Tada je stao pred pretežak zadatak: da bjelodano pokaže ono o čemu se nije dalo ni misliti. Ali se moglo konstatirati: nešto mistično postoji. Ono je sama činjenica postojanja svijeta, spoznaja svijeta kao ograničene cjeline i postojanja stvari koje same sebe iskazuju i same sebe objašnjavaju. Objava?

Svako vjerovanje je po sebi mistično. Da bismo se obratili vječnosti, dovoljna je molitva. Filozofiji je pak potreban dijalog, ma bio i mislioca sa samim sobom. Namjenjujem ipak, na trenutak, Wittgensteinu ulogu proroka, onog filozofskog isposnika koji

pokazuje istinu, onog koji ukazuje na Mistično, onog koji zna da ga on objavljuje a da se ono samo sobom mora pokazati. Ono "posljednje", ono najviše se ne izmišlja: ono samo mora doći. Ali, ovdje se Wittgensteinova misija i završava. Mistično jest ono što je zagonetno. Ono jest cjelina, ali prije srodna Kantovom *Ding en sich* ili Husserlovom *epoché* nego nekom obnovljenom holističkom uvjerenju. Naprotiv: ono ukazuje samo na još jednu mogućnost stanja stvari, a time i mogućnost mišljenja. A ono što je mišljivo - da li je i ovdje u pitanju mistična veza između riječi i čina? - "ujedno je i moguće" (3.02). Uvijek, dakle, govorimo o jednom mogućem postojanju, čak i kada govorimo o postojanju koje ne smatramo mogućim. I u riječi o Mističnom govori se o "stanju stvari".

Misticizam je češće i prije potaknut stanjem duše nego stvarnim uvidom u poredak stvari. Misaono iskustvo nije toliko potaknuto izvanjskim događajima, koliko unutarnjom elaboracijom pojma. Svijet je predstava za moju volju. Još od pitagorejaca, koji su gonetali tajnu brojeva i unutarnjeg poretka stvari, od Platona, koji je na geometrijskom poučku dokazivao postojanje urođenih ideja, preko Spinoze i Descartesa, do Husserla i Wittgensteina, oni koji su na matematskoj izvjesnosti nastojali zasnovati filozofiju morali su se napokon upitati o pouzdanim kriterijima, o Ideji, Bogu, Apsolutu, o nekoj nepreciznosti koja se ne dá sasvim točno opisati, ali mora postojati kao garant svake druge izvjesnosti. Mistik hoće da svoju vjeru racionalizira; racionalizam završava, ako ne drugačijom, ono mistifikacijom *ratia*. Da li je i za Wittgensteina morao postojati određeni a priori koji vodi do Mističnog? Ili je naprosto svaka težnja ka sintezi već po sebi težnja ka *unio mystica*?

Wittgenstein nije htio da ga nazivaju filozofom, već "istinskim misliocem" (u pismu sestri, 22. IV 1917). Na taj način on se vraća izvornom zadatku filozofiranja, onom izvornom čuđenju, onom prvobitnom stajalištu mislilaca, koji su pojмили da sve jest čudo, da sve jest tajna. Wittgenstein je pokazao da objekti jesu jednostavni, ali da su u svojoj jednostavnosti složeni. Wittgenstein nam je pokazao čudo običnog. I njegovo tretiranje objekta (2.02 i d.) u osnovi može biti shvaćeno kao mistično, ukoliko je svako jedinstvo zagonetno. Kada pokažem svijet, pokazao sam što on jest. Na taj način se izmiče onom idealizmu samosvijesti, koja ne vidi "stanje stvari", već vlastito stanje svijesti, ali nakon ovog uvida u svijet kao skup činjenica opet izbija pitanje što i kako to da svijet uopće jest. A upravo to jest ono što je mistično. Ovo pitanje Wittgensteina definitivno odvaja od pozitivističkog svjetonazora. Činjenica je u svojoj jednostavnosti složena. Tautološki stav nam

pokazuje da stvar jest ono što jest, ali nas stav identiteta upozorava da ona nije jednaka sebi, jer se ne objašnjava sobom i ne dokazuje po sebi.

Mistično svijeta vraća pitanju života: Svijet i život jesu jedno (5.62); Ja sam moj svijet (mikrokozmos). (5.63). Otuda bismo mogli polučiti da onoliko koliko je zagonetno postojanje svijeta, toliko je zagonetno i pitanje života. Ali, ako sam ja mikrokozmos, onda su svi problemi života i svijeta rješivi na unutarnjem planu. Moj svijet postaje zatvoreni svijet. Kao mikrokozmos, taj svijet ima svoj poredak stvari i svoju potpunost. U njemu se obnavlja *unio mystica* i to na onaj način na koji je iskazana u držanju koje tvrdi da sam Ja u Bogu i Bog u meni. Kroz jezik ću iskazati granice svoga svijeta. A svijet će sam pokazati što jest. Tu više nema pitanja. I upravo to jest odgovor. Ono što je mistično, samo je po sebi. Samo sebe objašnjava i nikakva mu hermeneutika nije potrebna, jer bi takva samo još više zamutila stvari, vodeći nas ka nekakvom mistificiranju "prvobitnog početka" ili onog "izvornog smisla stvari" koga u stvarima nema. Jer stvari jesu ono što jesu. Riječ o njihovom transcendentnom karakteru jest riječ o onome što se ne može izgovoriti, ali na što se može ukazati. Da li je time mislilac već doveden u situaciju onog djeteta koje Wittgenstein spominje u *Filozofskim istraživanjima* (32), djeteta koje zna misliti, ali još ne umije govoriti? Ništa od toga nisam rekao Milici. Pričao sam joj samo o Wittgensteinovom burnom životu. Ona je klimala glavom i govorila da ja baš volim filozofiju. A Rajko mislio da je Milica moja nesretna ljubav.

Misaona situacija

Školovan sam u tradiciji u kojoj se smatralo da je život ideja važniji od života njihovih autora i da je ideja uvijek iznad onoga tko je ideju izrekao. Ilustracije radi, navodim anegdotu koju je volio ispričati Vladimir Filipović: Svojevremeno je otišao u Njemačku da studira kod Maxa Schellera. Jedne noći naleti u nekoj krčmi na svog profesora, dobro pripitog, prostitutka mu u krilu. "Profesore," drznu se Filipović, "pa to je potpuno protivno vašem učenju o moralnim vrijednostima...". "Mladi kolega, a jest li vi ikada vidjeli putokaz koji točno pokazuje put...". Lični životopis baš nije nužno u skladu sa autorovim djelom. Pa zašto sada govorim o Wittgensteinu? Tudi život razumijem tek ukoliko shvaćam njegovu različitost (posebnost) u odnosu na mene samog i u odnosu na neko drugo biće. U razumijevanju različitosti razabirem i ono što bi moglo biti nazvano zajedničkošću ili bar sličnošću ljudskih sudbina. Svaki život je Isto i Razlika. Od najbližnjeg se razlikujemo, sa različitim smo slični na osnovu srodnosti ljudskih određenja. Gdje govori Drugi, gdje o njemu ja? I više

ne znam da li ga razumijevam ili u njemu sebe otkrivam. Drugog razumijem tek ukoliko na sebe preuzmem njegova pitanja. Ali, u ovom apokrifnom pismu neću da se uživljam u život Drugog, već da u sebi oživim, da kroz Drugog shvatim što i moj život jest. Poistovjećivanje s osobama iz prošlosti je uzmicanje pred stvarnošću vlastitog Ja i njegovom stvarnom situacijom a istovremeno prikrivanje vlastitog iza Drugog, poturanje osobnog nekoj autoritativnoj ličnosti. Kada sebe tražim u drugom, stojim pred opasnošću od identifikacije i projekcije. Jaspers nas zato upozorava da veliki mislioci mogu biti uzori i mjerila, ali ne i ljudi koje valja imitirati; s njima se ne smijemo identificirati, iako oni jesu primjeri s kojima se možemo uspoređivati, a njihovi životi našim životima mogu biti ispravak. Nije, naravno, u prirodi filozofskog mišljenja da se uživljava: da s Heideggerom bude fundamentalno, s Buberom religiozno, sa Sartreom angažirano... Filozofija svoju nedogmatičnost dokazuje i potvrđuje i obrušavanjem na djela velikih prethodnika. U promišljanju djela majstora filozofiranja ne smije biti fasciniranosti, nema mjesta idolopoklonstvu. Oni, koji su tome skloni, poput raznih "neo...."-filozofa, najčešće bivaju brzo zaboravljeni. I Marx bi bio zaboravljen da nije "raskinuo s Hegelom". Bio bi, međutim, potpuno i zaista zaboravljen da je s Hegelom potpuno raskinuo, da nije bio odgovoran prema svojoj duhovnoj tradiciji. Ali, bez obzira da li misli o svom vremenu (u domenu socijalne filozofije) ili o nekom dubljem zasnivanju (u domenu fundamentalne ontologije), filozof uvijek hoće da ima u vidu jedno *jest* (kao stvarni događaj ili ono što događaj proizvodi ili nadilazi), koje je opet, u krajnjem slučaju, mišljenje vlastite situacije. Ta situacija je pak danasve situacija onoga koji filozofira i mi možemo pokušati rekonstruirati, ali ne i ponovo oživjeti/doživjeti što je ta situacija bila i do kraja shvatiti što je filozof o/u njoj mislio. Heraklitov govor za nas ostaje *mito-poietski* i svaki naš pokušaj "razbijanja šifri" tek je način našeg prodiranja u smisao njegovog teksta. Njegov tekst u bitnom smislu postaje tekst za nas. Heraklit nam ostaje Tamni. Svaki bi se filozof, poput Hegela, mogao potužiti da ga je samo jedan razumio, a da ga ni on nije razumio. To ipak nikako ne znači da je filozofija nekakva posebna vrsta simboličkog govora, niti da je u potpunosti neprozirna, već da uz svu potrebu za definiranjem pojmova i univerzalnim jezikom kojim bi bilo moguće iskazati opće, filozofija nužno vraća na svog autora i njegovu misaonu situaciju.

Da li, međutim, svijest o vlastitoj situaciji nužno rezultira prevagom ličnih motiva? Da li je Hannah Arendt raskidala sa filozofijom ili sa Heideggerom? Da li bi Hegel pisao protiv Friedricha Schleiermachersa da se ovaj nije usprotivio da filozofa prime u

berlinsku Kraljevsku akademiju znanosti? Da li je i moje promišljanje o Anaksimanderu - sada uplićem i vlastito iskustvo - bilo protkano elementarnom oskudicom u opkoljenom Sarajevu? Ili, prije, povjerenjem da na dnu bića postoji jedna nerazoriva supstancija, sukladna samom utemeljenju našeg postojanja. A na izazove takve mogućnosti odgovorili su pred-sokratovci čije mišljenje - ta sveza slike, poietskog i refleksije - ostaje trajno prisutna i kada mnogo drugog biva prepušteno zaboravu... Filozofija, međutim, nije samo posljedica filozofove situacije. Isključivo insistiranje na utjecaju okolnosti je sofisticirana "teorija odraza". Ne, okolnosti nisu samo ono što nas okružuje; one se useljavaju u nas, postaju konstitutivni dio bića i bitno utiču na naše činjenje. Ali, tek kada učinjeno nadrase ono što ga je uvjetovalo sam čin postaje više od dnevnog govora, političkog žargona ili modnog trenda. Događaj je povod, ali ne i uzrok filozofiranja, i to u istom onom smislu u kome historičari razlikuju povod i uzrok. I Wittgensteina su pratili neobični životni događaji.

Tuđinac

U svojoj opsežnoj biografiji o Wittgensteinu (*Ludwig Wittgenstein: The Duty of Genius*, London 1990) Ray Monk (Borgesovski: jednog dana će životopis sveca nove filozofije ispisati čovjek imenom Monk) veli da su mnogi koji su jedva poznavali Wittgensteina obznanili svoja sjećanja na slavnog filozofa. I čovjek koji mu je donosio mlijeko, i onaj koji je načinio njegovu posljednju fotografiju, pa čak i jedna gospođa koja je mislila da je Wittgenstein Rus! A da li je bio Rus? Govorio je stranim akcentom, bio ćutljiv, zamišljen, zatvoren. Visok, koščat. Znao se satima moliti Bogu, pričao o nerazumljivim temama, čitao i često citirao Tolstoja i Dostojevskog, ratovao na ruskom frontu u I svjetskom ratu, kasnije učio ruski, putovao u Rusiju, čak se htio tamo nastaniti i zaposliti kao radnik, a u kuću njegove porodice u Beču - u kuću koju je sam projektirao - iza II svjetskog rata se smjestila ruska vojska i od kuće napravila štalu. Dovoljno da se sklopi slika o nekom ruskom emigrantu... Ispravljam se: Wittgenstein nije bio Rus. Bio je Englez. Bio je Englez na isti onaj način na koji je Karl Marx bio Rus. Marx, doduše, nikada nije postao ruski državljani, kao što je Wittgenstein postao britanski, ali su ga mnogi zbog njegove filozofije dovodili u vezu sa "prvom zemljom socijalizma". Wittgensteinovo pravo duhovno udomljenje je anglosaksonski svijet. Wittgenstein je ponos anglosaksonske filozofije.

Sam se, međutim, svuda znao osjetiti strancem. Da li filozof uopće ima domovinu i svoju naciju? Ili je

takva osoba neka vrsta duhovnog proletera, čija je zemlja svijet ideja, svijet u kome nema granica, ali ni sigurna tla? Biografski podaci kažu da se Wittgenstein rodio u nekadašnjoj Austrougarskoj. Za mnoge Austrijance raspad monarhije bio je tragičan događaj; za druge zemlje koje su joj pripadale dan oslobođenja od centralističke dominacije. Nije zabilježeno da je Wittgenstein mnogo žalio zbog propasti carevine. Veći dio života je proveo u Engleskoj. Prvi put je došao sa devetnaest godina, a poslije "drugog povratka" trajno ostao u Engleskoj. Drugog povratka? Sada cjepidlačim: u stranu zemlju čovjek može, ma bilo to ne znam koji put, otići, može doći, ali se samo u domovinu može vratiti.

U Wittgensteinovoj *Bilježnici* (16. II 1938.) čitamo da je, u trenutku kada su se Njemačka i Austrija počele ideološki približavati, uveliko razmišljao o promjeni svog državljanstva, ali konačnu odluku još nije donosio. Kada se napokon odlučio, razlozi su prije bili praktični nego patriotski. Piše: "Ranije mi je pala na um misao o traženju britanskog državljanstva, ali sam oduvijek odbijao da to bude na ovom osnovu: nisam htio postati patvoreni Englez. (...) Situacija se za mene sada potpuno promijenila. Sada mogu da biram između dvije nacionalnosti, jedne koja me lišava svega, dok mi druga barem dozvoljava da radim u zemlji u kojoj sam proveo tu i tamo veliki dio mog zrelog života, imao najviše prijatelja i načinio moje najbolje djelo". (Monk, p. 395). Wittgenstein je potražio udomljenje tamo gdje je proživio najbolji dio svog života, tamo gdje se osjećao sigurnim, gdje je mogao ostvariti, koliko su mu to okolnosti dozvoljavale, svoj životni koncept. O nekakvom nedostatku patriotskih osjećanja nije moglo biti ni govora. Godine 1938. u njegovoj domovini se nad svim ljudima židovskog porijekla nadvila smrtna opasnost. I Wittgensteinove sestre su u Austriji iskusile silne nedaće.

Wittgenstein je dakle bio Židov. Ili se tako nije osjećao do 1938? Njegovi su odavno prešli na kršćanstvo. Otac mu je čak bio pomalo i antisemita, a i on sam je usvojio mnoge od antisemitskih predrasuda. Ray Monk veli da ono što je bilo "najšokantnije u Wittgensteinovim opaskama o židovstvu jest njegova upotreba jezika - u stvari krilatica - o rasnom antisemitizmu. Odjek koji uznemiruje nije onaj iz *Seksa i karaktera*, već onaj iz *Mein Kampfa*" (Monk, Op. cit., p. 313). Prvom djelu je autor bio Weininger, drugi autor je postao tako slavan da mu uz naslov djela ime ne moram ni spomenuti. Kao i kod Karla Marxa, i kod Wittgensteina porijeklo njegovih antisemitizmu bliskih stajališta vjerojatno izbija iz tipičnog držanja mnogih koji su se nastojali adaptirati: da obezvjeđivanjem svog porijekla dokažu privrženost svom usvojenom identitetu i da ras-

kidanjem sa vlastitom tradicijom potvrde prihvaćanje novog poretka vrijednosti. Ni kada je o sebi mislio kao o Židovu nije izmakao uobičajenim antisemitskim predrasudama: "Među Židovima 'genij' je iznađen samo u svetom čovjeku. Čak ni najveći od židovskih mislilaca nisu više no talentirani (Ja na primjer). Mislim da ima istine u mojoj ideji da ja uistinu mislim samo reproduktivno. Ne vjerujem da sam ikada išta *izumio*. Uvijek sam nešto uzimao od nekog drugog" (*Culture and Value*, str. 18-19). Ipak, i ovakvo Wittgensteinovo grubo ocrtavanje vlastitih mana, što ih je mogao "zahvaliti" svome porijeklu, pripada nadasve njegovoj strogosti prema sebi samom, a ne nekom goropadnom rasizmu. Rijetko je bio zadovoljan sobom, svojim radom nikada do kraja, pa nije mogao biti ni svojim porijeklom: nezadovoljstvo, sumnjičavost i kritičnost česte su osobine onih stvaralačkih individualnosti koje znaju i o samima sebi misliti na kritički način, baš zato što su svjesne veličine svog vlastitog zadatka. Uostalom, Wittgenstein je već u školi zaniijekao da pripada svojoj slavnoj bečkoj porodici i tada, u osnovi, prvi put rekao da hoće da bude samo ono što jest - Ludwig Wittgenstein. Ludwig Wittgenstein, mislilac. Porijeklo mislioca je mišljenje samo. Zar na svakog mislioca ne utiče više njegov izbor, nego njegovo prirodno porijeklo? Svi filozofi na svoj individualistički način imaju "porodičnu sličnost".

A opet, svaki nešto duguje svom porijeklu. Jeziku, ako ničemu drugom. U potpunosti se možemo iskazati samo na jednom jeziku. Naša se duhovnost u tom jeziku udomljuje. Wittgenstein je izvrsno poznavao engleski, ali ipak - možda baš zato - nije na engleskom pisao. Dešavalo mu se da osjeti silnu potrebu da s nekim ponovo razgovara na njemačkom, na svom jeziku, na jeziku na kome je jedino s potpunim pouzdanjem mogao iskazati sve svoje zapretene misli i osjećanja. (Bilješka: da mi je opet popričati s onim kolegom koji me iz nekih razloga podsjeća na Wittgensteina, da mi je o onome što me mori na mom jeziku - jeziku u kome osjećam riječ i znam da to ja govorim - a ne na engleskom, ne na jeziku koji je za me tehničko sredstvo sporazumijevanja, jeziku u kome je sve što kažem samo prijevod onoga što hoću reći, jeziku u kome čak i sebe iskazujem na ravnodušan način). U jeziku se otkriva porijeklo; u njemu su prisutne sve naslage tradicije i kulture; u njemu se iskazuje identitet jedne osobe.

Iako je mislio da filozof nema zemlje, Wittgenstein je mnogo puta tražio "svoju zemlju". Austrougarska, Engleska, Norveška, Austrija, ponovo Engleska, Irska. Razmišljao je i o Rusiji i o Izraelu. Kada je već obolio zadesio se u Americi. Nije htio da tu sačeka svoje posljednje dane: "Ja sam Europljanin

- Hoću da umrem u Evropi". Piše sestri u nadi da će mu povratak u Beč i boravak u njihovoj porodičnoj kući donijeti mir. Odlazi u rodni grad, ali ni tu više ne uspijeva da piše. Ni tamo više nije bio njegov dom. Pred kraj života još jednom, ponovo želi da vidi Beč, ali se ne usuđuje "poslije svega što se desilo". Umro je daleko od rodnog grada iz koga je davno otišao. Nije mario do slave, do svog židovskog porijekla, čak nije htio ni da ga nazivaju filozofom. Enciklo-pedije ga bilježe kao filozofa židovskog porijekla, rođenog u Beču.

Ex Ponto

Sigurno je da nema smisla generalizirati situaciju koja je snašla mislioca u ratu, izgnanstvu ili izbjeglištvu. Svako je imao svoje iskustvo. Na svakoga je njegova muka ostavila onaj trag koji je katkada utisnut u njegovo djelo. Možda ih sve ipak u biti udružuje jedan zajednički razlog izbjeglištva: bijeg od egzistencijalnog, fizičkog ili duhovnog tlačenja. Platon je jedva izvukao živu glavu sa Sirakuze, Spinoza bio proklet od dogmatskog svećenstva, Rousseau i Voltaire utekli pred navalom malogradanskog mentaliteta, mnogobrojni ruski mislioci bježali pred nadolazećom plimom prevratničkog kolektizma, njemački pred pošasću nacizma... Svaki od njih je iskusio što jest ugroženost ljudskog bića. I svaki za sebe, ako ne radikalno, ono bar u značajnim detaljima modificirao svoje misaono stajalište u suočavanju sa novom životnom situacijom.

Najčešći razlog emigriranja filozofa u XX stoljeću jest bijeg pred političkim totalitarizmom. Filozofi nisu po prirodi pustolovi i nerado se odlučuju na traženje "kruha nad pogačom". Često i radije ostaju vezani za svoj zavičaj, jer znaju da samo u situaciji životne komocije (zar filozofija nije porod robovlasničkog društvenog uređenja?) mogu u potpunosti ostvariti svoj misaoni projekt. U tom smislu je Kantov život uzor filozofskog života: točan raspored sati, vrijeme pisanja, čitanja, spavanja... (Bilješka: Negdje s dvadesetak godina odmetnuh se od kuće, iznajmih sobu u mahali. Zveket monotone, jednolične muzike, miris pržene kave, šum ocvalog bagrema. Želja da pustim brkove i da nikada, nigdje ne odem. Proveo u Londonu godine). Wittgensteinova nemirna priroda i u tom pogledu predstavlja izuzetak. Da li ga je i često suočavanje sa novim životnim okolnostima poticalo da filozofske probleme vidi u drugačijem svjetlu? Da li svi filozofi, koji u izbjeglištvu ostanu bez svojih biblioteka, bivaju prinuđeni da sve "nanovo misle", da često citiraju po sjećanju, da se pozivaju samo na ona mjesta iz filozofske baštine koja su im trajno urezana u sjećanju? Čak i pod uvjetom da se nisu udaljili od "svojih" knjiga, svaki od njih poslije novog, drastičnog iskustva počinje na

drugačiji način čitati stara štiva. Samo glupak nikada ne mijenja stajalište. Misaonom biću pripada da mnogo toga preispita. Drastični životni događaj često uzrokuje i misaoni prelom. U naše vrijeme mnogi od izbjeglih pred političkom ili vojnom represijom suprotstavljaju svoje kritičko mišljenje svakojakom ideološkom dogmatizmu. K. R. Popper bilježi u predgovoru drugog izdanja svog kapitalnog djela *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji* da "iako je mnogo od onoga što se nalazi u ovoj knjizi bilo ranije uobičeno, konačna odluka da je napišem donesena je u martu 1938, na dan kada sam primio vijesti o invaziji na Austriju". Nije mnogo drugačiji ni Adornov slučaj, koji je u izbjeglištvu pisao *Dijalektiku prosvjetiteljstva* i *Minima moralia*, iako se u njegovom slučaju mora napomenuti da se gotovo više ostrvno na američku kulturu nego na nacizam, što je dijelom uzrokovano njegovom nemogućnošću da se adaptira na život u Sjedinjenim Državama, a dijelom možda i time što je bar u izvjesnom pogledu ostao privržen marksističkoj ideji da je uzrok sve ljudske nesreće kapitalizam, pa bio ovaj totalitarnog ili liberalnog tipa. No, ono što ovdje također hoću konstatirati jest da je u izbjeglištvu Adornov stil postao izrazito rezak. Poslije iskustva kakva su imali, mnogi filozofi počnu da govore kao da se svete: filozofiranje postaje ruganje gluposti, kritičko mišljenje kompromitiranje laži i rastakanje iluzija. Ono u čemu je Adorno također bio srodan gotovo svim drugim filozofima-emigrantima bila je njegova privrženost materinjem jeziku. I beskućnik je u svom jeziku ponovo kod kuće.

Ono, međutim, što svakog filozofa zadesi jest odluka na iskazivanje svojih najdubljih intelektualnih poriva. Filozofija postaje neka vrsta višestrukog sjećanja. U takvom sjećanju ona je sučeljavanje sa "jučerašnjim svijetom". Ovdje se ne radi o nekakvoj autobiografskoj reminiscenciji (Kada bih o tome govorio, mogao bih reći da mi je svaki detalj koga se mogu sjetiti odvratn, a ipak smatram da mi je život u cjelini bio lijep. Ili, možda, ovako: život mi je u cjelini bio naopak, a ipak se mogu prisjetiti mnogih lijepih momenata. I jedno i drugo je točno koliko i netočno, a za samu stvar mišljenja nedovoljno važno). U svojoj rekapitulaciji prevaljenog puta mislilac više nema kome polagati računa do sebi samom. U takvoj situaciji takav preispituje ono što je smatrao konstantom svoga mišljenja i ono što tu konstantu ugrožava ili još dublje zasniva. Intelektualno iskustvo postaje više no upoznavanje historije ideja. Postaje ideja stvarnog. Svako obrazovanje, naime, iz svijeta biblioteke nastoji dokučiti "život", sve dok neki ključni moment života čitaoca na nov način ne vrati "biblioteci". Možda ni tada mnogo ne biva izmijenjeno u shvaćanju lektire, ali ona napokon postaje "životno pitanje", a ne imaginarni svijet misa-

onih konstrukcija. Naše obrazovanje nas otvara našem svijetu; naš svijet nas konačno obrazuje. Zašto, međutim, baš to znamo, a ne nešto drugo? Obrazovanje može biti doživljeno kao ortopedsko sredstvo uma, ali to iskustvo svijesti čini da mi njegovim posredstvom i posredstvom iskustva Drugog dokućimo što potencijalno može biti i naše vlastito. Duga rasprava, koja se stoljećima vodi na tlu filozofije, jest i priprema za sve koji bi i sami da nešto u ovom području udjenu.

Svako se mišljenje u krajnjem slučaju odnosi na jedno moguće postojanje ili promišljanje onoga na čemu se naša stvarnost temelji. Filozofsko suočenje sa realnošću nije pitanje nekog dnevnog odnošenja prema postojanju. Mislilac mora biti potaknut i izazvan cjelokupnim čudom postojanja da bi mogao na zadovoljavajući način odgovoriti pitanjima vlastitog vremena. Takva pitanja se danas često simplificiraju i svode na dva: pitanje morala i pitanje politike. Sigurno je da se može tvrditi da je i svako filozofiranje vrsta, ako nikakve druge, a ono misaone politike, ali samo ukoliko se tvrdnjom da je sve politički tekst donekle ne želi reći da je i filozofija također "dnevna laž", da u filozofskoj istini nema trajnije zasnovanosti. Pitanja politike i morala, iako neosporno važna, nikako ne mogu ispuniti sav filozofski zadatak. Čak ni onda kada se mislilac s njima suoči na drastičan način. Čak ni onda kada je lišen svega što je nazivao svojim udomljenjem, kada je zatečen netraženom slobodom u izgnanstvu. Iskusili su to i Benjamin i Bloch. I tada su odgovarali na izazove neispisanog smisla, tvoreći tekst teksta radi. U krajnjoj liniji, mislilac i nema ništa drugo do mišljenje samo.

Ne želim time zanemariti mogući utjecaj okolnosti. Svjedoci smo jedne nove političke situacije u mnogim zemljama Istočne Evrope, situacije u kojoj je pad jedne ideologije temeljno uzdrmao mnoga filozofska uvjerenja. Nije srušena samo jedna politička praksa, već je doveden u pitanje cijeli jedan pogled na svijet. Što se, pitam se, desilo sa mnogim "pravovjernim", ortodoksnim marksistima? Njihova djela su često prije imala političku, pa ako hoćete i ideološku, nego filozofsku relevantnost. Više je nemaju. Neki su od takvih "mislilaca prakse", razočarani, u potpunosti ušutjeli. Neki su se opet priklonili - sada govorim o bivšoj Jugoslaviji - novom, nacionalističkom totalitarizmu, često zasnovanom na klerikalnim premisama. Svoju novu pravovjernost takvi potvrđuju i osionim napadom na svoja nekadašnja uvjerenja, a za sebe tvrde da su se protiv bivših režima "iznutra borili" i da su bili sve sami Ketmeni. Izgleda da su to umjeli tako dobro prikriti da do nedavno to nisu ni sami primijetili. Čak i rječnik mijenjaju, ali u biti ostaju ono što su bili - ljubitelji totalitarizma. Samo su sada

politički zamijenili nacionalnim. Dogmata može promijeniti vjeru, ali ne i način vjerovanja. Kao konvertit čak postaje militantniji. Svaki oblik dogmatizma je misaono nasilje. U njegovoj prirodi je laž, jer slijepo štiti jednu ideju čak i kada ovu sve demantira. Oni pak kojima je uistinu bilo do misaone slobode ponovo su ostali na margini. U materijalnom pogledu sada su i u teškoj situaciji, jer su suočeni sa drastičnim smanjenjem subvencija i odsustvom nekadašnjeg interesa za filozofiju, pa ne bi bilo nikakvo čudo ako neka vrsta niskotiražnih "sam-izdata" postane način njihovog oglašavanja, a "intelektualna gerila" ostane njihova duhovna pozicija. Takvo što je posebno bolno ako se ima u vidu da se i filozofski pisci uvijek i prije svega obraćaju jednom konkretnom, svom vlastitom svijetu, da vode dijalog sa stajalištima koja imaju u vidu, da se obraćaju svojoj publici, da se dakle najprije hoće i mogu iskazati u svojoj zemlji, na svom jeziku.

U suočavanju sa svojim dobom mislioci često daju prednost pitanjima praktične filozofije. *Non omnia circulo meo* je samo samrtni krik. U obuhvaćanju vlastitog vremena pojmovima (Hegel) mislioci često napuštaju svoja okoštala znanja ili prethodna uvjerenja i vraćaju se filozofiranju u prvobitnom smislu ovog pojma. Filozofiranje, doduše, ni tada nije nikakva ljubav ka mudrosti, već potreba za meditacijom. Paradoks takvog filozofskog poduhvata jest u tome da sve dublje uranjanje u svijet filozofa čini sve daljim od svijeta. Recimo: ono što čovjek sklon mišljenju shvati u dramatičnim životnim okolnostima, u situaciji kada se - kao u ratu - pređe granica, ne bi nikome više da kaže, ne samo zato što ne bi drugima da nanese onu muku "koju je jednom sam proživio" (Nietzsche), već i zato što bi i sebi mogao osporiti razloge za život, ili bi se, poput Kanta, mogao zastidjeti što je uopće ljudsko biće. A tada više ni filozofiranju nema mjesta. I s tim jednom treba prestat...

Adio filozofijo!

Tko krči put filozofiranja, taj bi i da ga dovrši.

Wittgenstein je govorio o granicama jezika. Rekao svoje i o granici govora. Čak je kazivao da i s filozofiranjem jednom treba stati.

"Sigurno da treba stati" - odobravali smo - "Adio filozofijo!" - derali se naokolo. U kavani koju smo prozvali Metafizičkim podrumom konačno smo zadobili simpatije pripitih gostiju i trijeznih doušnika: "I ovi došli pameti...". Jednima od nas je bilo na umu da filozofija ne može da kaže ono što joj je osnovni zadatak: što jest? Drugi su bili razočarani njenom nepraktičnošću i nedostatkom neporecive izvjesnosti, treći povlačivali Marxovoj tezi da su "filozofi do sada različito interpretirali svijet, a radi se o tome da se on

izmijeni", nasuprot Hegelovim sljedbenicima koji su tvrdili da je filozofija završena u Apsolutu, četvrti optuživali filozofiju za učmalost i odlučili da "žive stvarnim životom"....

I Wittgenstein je raskidao sa filozofijom. Raskidao u svom djelu, a napuštao je i kao profesiju. Ili možda nije? Kada je napustio svoje učiteljsko mjesto, bio je vrtlar u manastiru. Zar i to nije bio povratak samotnoj kontemplaciji? Bio je i arhitekta. U svojim bilješkama uspoređuje filozofiju sa gradnjom. U svemu što je činio nastojao je biti u skladu sa svojim misaonim konceptom. Do misaonog svjetonazora dolazi se različitim putovima, jednako kao što se i do odgovora može na različite načine. U tome Wittgenstein nije bio izuzetak. Interes za matematiku (točnije: aeronautiku) uvede ga je u filozofiju. A u filozofiji nastojao reći i što ona sama jest. Svako pitanje o prirodi filozofije unutar jednog filozofskog nastojanja je unekoliko metafizofsko. U njemu se vrednuje važenje i nanovo utemeljuje filozofiranje. O tome Wittgenstein kazuje već u *Tractatusu*: Tamo veli da većina propozicija i pitanja izlaze iz naše nesposobnosti da shvatimo logiku našeg jezika, pa nije iznenađujuće da najdublji problemi u osnovi nisu nikakvi problemi (4.003); kaže da je sva filozofija 'kritika jezika' (4.0031); da propozicije predstavljaju egzistenciju i ne-egzistenciju stanja stvari (4.1); da filozofija nije prirodna znanost (4.111); da cilja ka logičkom rasvjetljenju mišljenja; da nije korpus doktrina već aktivnost; da se filozofska djelatnost u biti sastoji od razjašnjenja (4.112); da se moraju postaviti granice onoga što može, i time i onoga što ne može biti mišljeno (4.114); a da sve što može biti mišljeno mora biti mišljeno jasno (4.116) i da jedina ispravna metoda u filozofiji jest ne reći ništa o onome što ne može biti rečeno, čime je cijeli pređeni misaoni put u *Tractatusu* postao pokušaj da se transcendirano ono što je u njemu rečeno kako bi se svijet uistinu vidio (6.54). Putovanje je završeno; put više nije potreban. Filozofija je za Wittgensteina u svojoj biti deskriptivna. U njoj se ništa ne želi reducirati. Ona je "čista deskripcija" (*Braun Book*, str. 18), opis u kome se pokazuje što - u osnovi jednostavne - stvari jesu. Filozofska djelatnost se sastoji u pokazivanju i razjašnjavanju, ne u promišljanju. Samo tako može biti shvaćeno što stvar uistinu jest, samo tako možemo izmaći zamci pripisivanja, projiciranja, fantaziranja. Ako pokažem što jedna stvar jest, znat ću i što je ona. A kada pokazujem što ona jest, pokazujem što jest njena funkcija i "porodična sličnost".

Filozofija je, dakle, djelatnost. Ona nije nauk o promatranju (*theoris*), ali ni *praxis* koji bi da "mijenja svijet", već aktivnost pokazivanja: stvari su ono što jesu. One se same pokazuju a filozof na njih ukazuje. I ostavlja sve onakvo kakvo jest (*Filozofska istra-*

živanja, 124). Filozofija naprosto stavlja stvari pred nas i niti što objašnjava, niti što zaključuje (*Filozofska istraživanja*, 126). "Ne bih htio biti ništa više do ogledalo, u kome moj čitalac može vidjeti vlastite misli sa svim njihovim deformacijama, tako da ih, pomognut na taj način, može pravilno postaviti" (*Culture and Value*, str. 18c). "Ono što je skriveno, nije ni od kakvog interesa za nas" (*Philosophical Remarks*, str. 2). "Teškoća u filozofiji je da se ne kaže više no što se zna" (*Braun Book*, str. 45).

Filozofija, kao i istinska umjetnost, treba da nas oslobodi iluzija. Ona je samotna djelatnost ("Filozof nije stanovnik ni jedne zajednice ideja. To je ono što ga čini filozofom" - stoji u *Zettelu* (455)). Filozofija se oslobađa iz svog nosioca, ali ujedno oslobađa i nosioca. Posljednja sumnja u filozofiju jest uvjerenje da je sama filozofija nepotrebna, da je napor, koga se valja osloboditi. Ali, filozofija ne može, kao kuća, biti dovršena. Ona ne oslobađa problema, nego ih produbljuje. Ni Wittgenstein nije uspio u svom naporu da prekine s filozofiranjem kada hoće. Wittgenstein veli da se filozofska pitanja mogu tretirati na isti način kao bolesti (Možda baš i nije u nekoj vezi, ali se prisjetih da je Wittgenstein jedno vrijeme radio u bolnici i htio studirati medicinu) i da ih se na koncu moramo osloboditi. Filozofija nije jedino, već jedno od mišljenja. I samom mi se čini da je moguće zamisliti dan kada filozofija uistinu više neće biti potrebna, kada će - poput mitologije - biti dovršena i označena kao "prošlo" i da će joj uslijediti mišljenje koje nam tek predstoji. Zar, uostalom, već tada Wittgensteinu nije bilo jasno da postoje stvari o kojima se ne može govoriti, pitanja o kojima treba šutjeti, pitanja o kojima školska filozofija ništa ne može reći?

Prof. dr.

"Kakav je profesor bio?". "Grozan". Iskolačih se. Rekoh da je važio za dobrog govornika. "Govornik možda, ali je kao profesor bio slab. Uđe na čas, nešto sam sa sobom raspravlja, čas mrmlja, čas galami i kada sebi odgovori na vlastita pitanja - izade. Eto kakav vam je Martin Buber bio profesor" - reče moj sugovornik ljutito. Rezignirano klimnuh glavom. Prisjetih se mog profesora, koji je s uvažavanjem govorio o Buberovoj filozofiji. Taj moj profesor je govorio jednoličnim glasom i gledao zamišljeno kroz prozor. Držao je predavanja o Kantu, o Husserlu, Wittgensteinu, i uvijek imao isti, odsutni pogled u daljinu. I Wittgenstein je bio profesor.

Profesori su uvaženi, ozbiljni ljudi. Uzorni. Lijepo se ponašaju, govore odmjereno, drže se nastavnog i

životnog programa i strpljivo prenose tuđe znanje drugima. Htjeli bi da znaju "sve", jer često nemaju mnogo svojih ideja. Skloni su pisanju debelih knjiga. Loši kompilatori su ljudi koji se ničemu sami ne dosjete. Ponekad takvi mogu lančano fabricirati tekstove baš zato što sami nemaju mnogo što reći. A tuđe se može dugo, veoma dugo ponavljati. Za takve je filozofija skup metodskih jedinki. More koje treba isušiti. Wittgenstein nije nosio kravatu. Nije mu naročito ni bilo do toga da bude profesor. Jedno vrijeme je u Austriji, u nekom zabačenom selu bio učitelj. I tada se trudio da svojim učenicima na zoran, demonstrativan način predoči ono što im je predavao. U osnovi je ponavljao uporišnu tezu svoje filozofije: pokazati, ne misliti. Gledaj, i istinu ćeš ugledati... Tek kada pokažem što je nešto, mogu znati što jest. Nije slučajno da su riječi obrazovanje i obučavanje u *Filozofskim istraživanjima* sinonimi (npr. bilješka 189). Kroz obrazovanje se učenik vodi određenim putem; kroz ponavljanje i konstatiranje, percipiranje i usvajanje dolazi do znanja. Ovo je Pitagorina teorema, ovo je kostur mačke, ovo latinske deklinacije... Na univerzitetu je Wittgenstein bio u drugačijoj situaciji. Ili ipak nije? Wittgenstein je bio i profesor na Cambridgeu (Uzred: na europskom kontinentu smo govorili da je prihvatio mjesto profesora (aktiv), u Engleskoj kažu da je bio postavljen za profesora (pasiv). Za nas je veliki Wittgenstein odao počast univerzitetu, za Engleze univerzitet Wittgensteinu). Upućeni tvrde da je bio jedini profesor na Cambridgeu koji nije predavao propisane methodske jedinke. Nije ni mogao, jer historiju filozofije nije znao. Nije se mnogo ni trudio da je temeljitije upozna. Govorio je da Aristotela nikada nije čitao. A i ono malo filozofije što je iščitao smatrao je da mu je odveć: "To vidim kada god čitam filozofsku knjigu: uopće ne unaprjeđuje moje misli, nego ih čini gorim" (27. VII 1947). Nije toliko ni važno što je Wittgenstein čitao: filozof ne reproducira, već tek biva potaknut tuđim idejama. Wittgensteinovo neveliko filozofsko obrazovanje (a takav je bio i Husserlov slučaj) dokazuje da je važnije stvaralački misliti no arhivski pretresati tuđe ideje. Ne moram znati sve svece da bih znao šta je Vjera. Uostalom, već je za Wittgensteinovog života *Tractatus* bilo provokativnije djelo nego mnoga djela onih što ih je eventualno trebalo tumačiti studentima. Valjalo je dakle opet pokazati, ali ovaj put pokazati što je to filozofija. Filozofija profesora Wittgensteina.

Kant nikada nije predavao svoju filozofiju. Trudio se da i u tom pogledu bude pedant i disciplinirano izlagao školsko gradivo. Wittgenstein je izlagao svoje misli. Kažu da se na časovima mučio, zamuckivao, zastajkivao. Birao je male sale, nije volio da časovima prisustvuje više od desetak studenata. Nije volio ni filozofske skupove. Ponašao se kao čovjek

koji iznosi neko konačno, intimno priznanje, ponašao kao onaj koji iskazuje *svoju filozofiju*. A kako govoriti o najintimnijim problemima - kao što su za Wittgensteina bili oni filozofski - nedovoljno bliskim kolegama ili studentima? Nije ovdje u pitanju samo neka emocionalna ranjivost (premda ni nju ne treba zanemariti), niti potreba za duhovnim suučesnikom, nego i intelektualno nezadovoljstvo vlastitim iskazom i njegovom recepcijom od strane Drugog. Filozofovo razočarenje recepcijom njegovog djela tim je dublje što filozof više teži preciznosti, a upravo preciznost lako može biti izvrgnuta proizvoljnim tumačenjima i zbrkanim utiscima receptora. Filozof bi u osnovi da neko nanovo misli njegove probleme na isti ili barem srodan način na koji ih je sam mislio. Paradoks je u tome što bi da svi shvate ono što je dosegao na način na koji je samo ili baš on dosegao. Wittgenstein se žalio da je među studentima imao mnogo imitatora, malo onih koji su ga istinski razumjeli.

A one koji su ga razumjeli nastojao je odgovoriti od daljnjeg bavljenja filozofijom. Nagovarao ih je da se okrenu nekoj praktičnoj djelatnosti. I da u toj djelatnosti iskušaju svoju sposobnost filozofskog mišljenja. Nije pedagoški? A zar je pedagoški podgrijavati nečije zablude? Upravo je time Wittgenstein dokazivao svoju brižnost. Poput odgovornog staratelja, odgovarao je svoje šticićenike da krenu onim putem na kome je sam iskusio mnoge muke. Pri tome je doduše podsjećao i na one majstore koji s rezignacijom govore o vlastitoj profesiji. Mnogo puta je i sam pokušavao da napusti filozofiju, a u doba svoje univerziteteske karijere ozbiljno razmišljao da se okrene medicini kako bi izbjegao "mrtvilu akademske filozofije". Filozofija je mnogo važnija od onoga što ona može, uz svu pompu, biti u glomaznim zdanjima univerziteta. Otpor prema akademskoj karijeri - kakav danas pokazuje i Derrida kada veli da se osjeća nelagodno na fakultetu - jest otpor prema jednoj užtogljenosti, prema onoj krutosti koja bi svojim shematizmom da optoči autentično mišljenje. Za stvaraooca filozofija ne može biti "posao"; takav neće da bude službenik tuđih ideja, niti pristaje da bude ograničen "nastavnim planom i programom"; hoće da bude odgovoran samo sebi samom. Otuda je razumljiva Wittgensteinova želja da bude što dalje od akademske filozofije, jer je udaljiti se od nje upravo značilo biti u filozofiji, biti kod sebe. Zato piše Normanu Malcolmu da je jedina "korist od učenja filozofije to što te osposobljava da govoriš sa dozom uvjerljivosti o nekim mutnim pitanjima logike itd. a ne pospješuje tvoje mišljenje o važnim pitanjima svakodnevnog života, i ne čini te svjesnijim od raznih piskarala o upotrebi OPASNIH rečenica kakve ti ljudi koriste u vlastite svrhe" (16. XI 1944). Filozofija nije tek jedna disciplina, već životno stajalište. Aktivnost. Ona mora odgovarati i na izazove života - na životna

pitanja i pitanja o životu - a takvo šta može samo ukoliko je i sama način života. A za Wittgensteina je to sigurno bila. Biti pak profesor filozofije sasvim je nešto drugo: "To je vrsta živog mrtvaca", veli Wittgenstein u jednom drugom pismu N. Malcolmu (20. IX 1945). Govorio je da ga na univerzitetu sve odbija; da mu se atmosfera ukočenosti, izvještačenosti i samozadovoljstva gadi. Još ranije je pisao Morizu Schliku da mu je iz dubine duše svejedno šta današnji filozofi o njemu misle, jer on nije za njih ni pisao (8. VIII 1932). Onda nikakvo čudo da je s izvjesnom nelagodnom izručio svoju knjigu javnosti, jer je strahovao da će pasti u ruke "filozofskih novinara", a on je namijenio boljoj vrsti čitalaca (*Culture and Value*, str. 66). Nikakvo čudo, jer je sve što je Wittgenstein pisao, svo njegovo filozofiranje bilo "privatni razgovori sa sobom samim, stvari koje sam rekao sebi *tête-a-tête*" (*Culture and Value*, p. 78).

Wittgensteinov individualizam je podjednako imao uporište u njegovoj vlastitoj prirodi i prirodi njegovog djela. Nisu mu bile potrebne spoljne titule, koje su često oklop kojim se prikriva dublja nesigurnost. Čak i kada je iz formalnih razloga branio tezu na Cambridgeu (koja je u osnovi bila samo dopunski razgovor o njegovom *Tractatusu*) nije bio naročito uvidavan prema svojoj ljubaznoj komisiji. "Nikada vi to nećete shvatiti" - sprdao je uvažene profesore Russella i Moora (A da njih nije bilo, možda nikada ne bismo ni čuli za ovog austrijskog čudaka). Wittgenstein se nikako nije uklapao u uobičajenu predstavu o profesoru, a ipak su ga svi kao takvog uvažavali, jer ga je takvim činilo njegovo djelo. Podučavanje je i sam smatrao teškim poslom: "Podučavanje ne može sadržavati etički razvoj. Ako hoćete da nekoga etički razvijete dok ga učite takvoj doktrini, treba da ga tome učite pošto ste ga etički obrazovali, predstavljajući to kao način nerazumljive misterije" (*Culture and Value*, str. 81). Wittgensteinovo odricanje od akademske karijere je podjednako stvaralačko i etičko. Morao je napustiti univerzitet da bi se u potpunosti posvetio filozofiji. Bez "školske filozofije" ne bi bilo sistematskog znanja o filozofiji. Bez "univerzitetskih pisaca", tih danas najčešćih autora koji još imaju i vremena i mogućnosti i volje i potrebe da pišu, ne bi bilo mnogih lijepih, a suzdržano i znalčki napisanih literarnih konstrukcija. Profesori nisu stvaraoci, već, u najboljem slučaju, predani istraživači i znalci bez kojih bi filozofija postala neobavezna brbljarija. Ali, Wittgensteina ništa od ovoga ne bi utješilo. Nije slučajno da su ga i Schlick i Russell smatrali umjetnikom: bio je to i po svojoj poetskoj lapidarnosti, i po muzikalnoj konstrukciji *Tractatusa*, i stvaralačkoj beskompromisnosti. Uostalom, njegovo djelo je već tada bilo predmet akademske brige. Autoru više tu nije bilo mjesta. Svoje djelo više nije

htio da tumači; htio je da ga nanovo uobličići, da ga još jednom započne. Ostalo je prepustio interpretatorima. Onima koji i danas jednoličnim glasom ponavljaju njegove stavove i zamišljeno gledaju u daljinu. A u daljini, ustanovih kada sjedoh na mjesto svog nekadašnjeg profesora, zvonik crkve, na zvoniku sat: još petnaest minuta do kraja časa...

Stav sedmi

Da li je šutnja rezultat svakog filozofskog puta?
Da li svako filozofiranje na kraju potone u tišinu?
I da li baš ova riječ pripada završnom stavu *Tractatusa logico-philosophicus*?

Wittgenstein je odgovorio na ovo pitanje. U predgovoru *Tractatusu* veli da se sav smisao njegove knjige može sumirati u sljedećim riječima: što uopće može biti rečeno, može biti rečeno jasno, a o čemu ne možemo govoriti, moramo šutjeti. Ono o čemu ne možemo govoriti došlo je na kraju. I baš zato isprovociralo pitanje: a što je iza ovog kraja, u ovoj šutnji? Da li je u onome što nije rečeno skriveno nešto čak više i dublje od svega što je moglo biti iskazano na jasan i razgovijetan način? Ili je šutnja samo završni dokaz o granicama jezika, o moći govora, napokon znak potpunog odustajanja? Sve što je trebalo biti rečeno - rečeno je; govoru više nema mjesta...

Ušutjeti.

Ako si rekao.

Ako ništa veliko ne možeš reći.

Ako ništa više nemaš reći.

Oni koji su skloni filozofskom i inom razočarenju skrušeno će potvrditi da više nema smisla govoriti. Zar je svijetu do mudrosti? Zar mi se i samom, u ratu, nije potvrdilo da se sve velike ideje rasprše kao magla što udari o hridi ogrubjelog života? Zar svaka riječ, pa i ova o šutnji, nije potaknuta nekim ličnim osjećanjem u sučeljavanju sa vlastitom stvarnošću, vlastitom nacionalnom ili regionalnom situacijom? (*Zeitgeist*: Wittgenstein objavljuje *Tractatus* 1921. Kafka pred smrti (+1924) zahtijeva da se njegova djela spale. Na Rilkeovom grobu (+1926) stoji epitaf: "Ružo, čisto proturječje/ničiji san ne bila...". Hermann Broch u *Mjesečarima* (1928-31) raspreda o raspadu svih vrijednosti, a njegov Vergilije shvaća kada dođe "s onu stranu govora". Stefan Zweig piše *Jučerašnji svijet...* Austrougarska se raspala 1918). Zar svako lično nije potaknuto općim, zar ono uobličeno opće (*Geltung*) nije iskaz jednog mjero-davnog ličnog?

Različiti su razlozi šutnji: od puke lijenosti do mistificiranog saznanja. U psihološkom smislu ovi

razlozi mogu biti objašnjeni malodušnošću, pomanjkanjem motiva ili emocionalnom ranjivošću. Mogu se odlučiti na šutnju, jer govoru više ne vidim svrhu, jer neću i ne mogu dalje da krčim pustaru nesporazuma. Sve sam rekao, a sve potonu u tišinu. *Il faut s'abêtir!* - otelo se u jednom trenutku Pascalu. Ili naprosto slutim da sam rekao svoje, da više ne umijem dalje i da je poštenije da odustanem. Da odustanem, jer više ne mogu da oblikujem u riječi ono što slutim i osjećam. Čak ni ono što sam vidio da jest ne mogu prenijeti na način kako jest bilo; niti ono što sam saznao reći Drugom da i sam sazna onako kako to ja znam. Ali sve i da sasvim ušutim, to bi samo značilo da više ne mogu sa drugima, ne da sam i u sebi zanijemio. I zato ipak pišem, pišem, iako znam da za takvo što više baš i nemam dobrih razloga. Jezik na kome sam dugo pisao više oficijelno ne postoji, zemlja u kojoj sam se rodio je razorena, tekstovi koje objavljujem mi ne trebaju ni za kakvu promociju, o tome da od honorara platim stanarinu ni govora, a čitaoci kojima sam se nekada obraćao odavno se razbježali po svijetu ili utučeni ratom. Ni jedan od vanjskih razloga ne ide mi na ruku - a oni su piscu, pa i onom sklonom filozofiji, potrebni kao nekakvo opravdanje, zaštita i utjeha - ali ne mogu a da još jednom ne poredam riječi, da pred sebe ne iznesem ono što se u meni iznutra izgrađivalo, a što ostvareno i sazdana tek može biti sagledano u svojoj punoj prirodi, pa i meni samom tek tada do kraja postati u potpunosti jasno. U tekstu se polažu računi. U njemu se obnavlja sjećanje na pređeni put, još jednom otvara svijetu i konačno zatvara jedan svijet. Tekst je mikrokozmos. U njemu se ponovo izgrađuje raspršena cjelina. U tekstu se ponovo uspostavlja biće.

Neodlučnost je česta osobina čovjeka koji misli: "Biti ili ne biti...". Taj hamletovski sindrom zna biti golema prepreka, ali katkada upravo takvi kolebljivci znaju donijeti neprikosnovene odluke. Wittgenstein se odlučio na kraju *Tractatusa*. Na imperativan način pozvao na šutnju: "*Wovon man nicht sprechen kann, darüber muss man schweigen*". Stav sedmi. (A sedam je dana, i sedmi je pečat, i sedmi ton u skali). Stav posljednji. Iza njega - bjelina papira. Što je preciznost govora prema mudrosti tišine? Nedjelatnost je nevina, neučinjeno savršeno, šutnja mudra. Ali, što ako je iza nijemosti "prazna dubina", misaoni blef, tužno izigravanje mudrosti u kojoj je jedino mudro što ne iskazuje svoju ispraznost. Na šutnju s pravom može pozvati samo onaj koji je rekao; ono ima smisla samo kada je završna gesta onoga koji je spoznao ili učinio svoje. Da li je, međutim, i u Wittgensteinovom slučaju u pitanju misaono posustajanje, svijest o posljednjoj granici jezika, granici iza koje ono što je mišljeno više ne može biti jezički uobličeno? Ono što može biti rečeno i ono što može biti pokazano jesu ključni problemi filozofije - piše Wittgenstein

Russellu. U završnom stavu *Tractatusa* čitamo o postojanju onoga što ne može biti ni rečeno ni pokazano. Šutnja je granica recivog. Svijest o granici jezika je ujedno uvjerenje da postoji mišljenje koje nadmašuje, koje je iznad mogućnosti kazivanja. S onu stranu jezika postoje stvari o kojima se ne može govoriti, postoje stvari o kojima "mudrost ni ne sanja" (*Hamlet*, čin I). Gramatika i logika ukazuju i vode do područja šutnje, nagovještavajući predjela one Tajne u kojoj same ne mogu mnogo. Kroz šutnju se izgovara ime Božje (kada ta riječ ne bi bila pogrešno shvaćena), izgovara ono Jedno koje se ne daje ni opisati, ni pokazati, ni izgovoriti. Kroz šutnju se iskazuje neiskazivo Ime, koje se ne može iskazati jer ni jednim imenom ne bi bila iskazana sva priroda imenovanog. U tom istom smislu i svaki pojedinac (mikrokozmos) biva označen ličnim imenom a da u tom imenu nije sadržana tajna ličnosti. Ako sam pak ja mikrokozmos, onda se svi problemi rješavaju u meni; ja sam svijet i jedno sam s Bogom. Tada čak više ne moram ni govoriti, jer istina ne mora biti iskazana da bi bila istinita. Što jest, jest po sebi samom. Ono se sobom objavljuje. Tajna je u Tajni samoj. Ali, zašto ipak hoćemo da kažemo i pokažemo prirodu šutnje? Zašto, ako i ona nije područje govora? Govora o neizrecivom? I ako baš govorom o neizrecivom ne pokazujemo i samu prirodu onoga što može biti rečeno? "...ima u tome nešto više nego prirodno, kada bi ga filozofija mogla otkriti" (*Hamlet*, čin II).

Wittgensteinova šutnja opet vodi govoru. Sada novom, sada drugačijem, ali govoru koji je opet ograničen najprije mikrokozmosom - govornikom samim, a zatim i samom prirodom govora. Od početka provijava pitanje o tome kako govoriti točno. Postoji li takav jezik? Ili stvari samo treba pokazivati i sve iskaze svesti na tautološke? Tautološki stav kazuje da stvar jest ono što jest, ne neka skrivena suština. Ukoliko takva "suština" stvar ne čini onim što jest. Tautologija je također način šutnje, jer kaže ono što je rekla, ono što je "sve" a "ništa". Ni znanost ništa ne govori. Konstatira da stvari jesu onakve kakve jesu, ali ne kaže što jesu. Cijeli napor *Tractatusa* je bio da kaže neizrecivo, da izgovori šutnju, da pokaže nepredstavljeno i iskaže Mistično. Što jezikom hoću da kažem više nije jezičko, već transcendens naprosto. Jezik je put/prepreka do onoga što je centralno pitanje: pitanje ontološkog zasnivanja svijeta i njegovih modaliteta. Da bi se, međutim, do tog pitanja uopće doprlo, prvo valja riješiti problem jezika, koji nije samo sredstvo, već iskaz bića o kome i sam govori.

Svaka riječ je fragment Govora. I sama šutnja je način govora, kao što je i govor način prešućivanja.

U rečenom je i ono što nije rečeno. O onome što nije rečeno možemo misliti, ali ne i govoriti. (U tom istom smislu: potpuno shvatiti Wittgensteina značilo bi shvatiti i ono što on nije rekao, znati i ono što je utajio). Samo blesan rado govori o onome što ne zna. Bolje je šutjeti no govoriti pogrešno. O čemu ne možemo govoriti, to moramo prešutjeti. Prešutjeti! Wittgensteinova šutnja je promišljanje, mirovanje. Ono nije muk, nije zanijemjelost. Ono je priprema za novo kazivanje. Kazivanje o onome što više ne možemo reći, o onome što ne možemo ni iskazati ni saznati, ali možemo naslutiti. U šutnji je beskraj još nerečenog. Wittgensteinov stav sedmi je zatvaranje jednog puta. Taj stav ne oslobađa, nego nanovo zahtijeva muku filozofiranja. O čemu zaista možemo misliti, o tome moramo moći i šutjeti. Što možemo spoznati ili samo naslutiti, to katkada moramo prikriti. I samo za sebe čuvati. Ni takva šutnja nije kraj filozofiranja, već novi, unutarnji početak. Riječ o šutnji je istovremeno predostrožno povlačenje, kritičko distanciranje i pripremanje za Riječ. *Tractatus* je trebao biti govor o šutnji, ali takvo što ne bi moglo biti rečeno. Na kraju puta shvatimo da ne možemo nazad. Ljestve su odbačene. Poslije preobražaja nema povratka. Valja ići preko granice izgovorenog, transcendirati Riječ, uči s onu stranu jezika. Idealno je međutim neizrecivo. Možemo ga naslutiti, katkada osjetiti, nikada iskazati. Iako o tome ništa ne kaže, Wittgenstein ukazuje na ono što se ne može ni reći, ni objasniti. Jedva i misliti. Uostalom, da li bismo išta razumjeli kada bismo čuli glas s one strane "s koje se još ni jedan putnik vratio nije" (*Hamlet*, čin III). Zadnja rečenica *Tractatusa* jest riječ o onoj knjizi koja ne može biti napisana. Da li je riječ o onoj knjizi o etici, koja je pokušaj da se kaže ono što ne može biti rečeno, o onoj knjizi iza koje je Wittgenstein mislio da više ništa ne bi moglo biti napisano, knjizi koja bi obezvrijedila sve druge knjige? Ili o onoj Riječi koja ne može biti izgovorena, riječi zbog koje su tolike stranice ispisane, jer ona sama ne može biti napisana? Ili je u *Tractatusu* pak riječ o neizrecivosti poetskog (a u Wittgensteinovom slučaju muzičkog), o onom artistsičkom porivu koji dokuči da je ljepota pjesme u onome što nije rečeno, ljepota muzike u onome što se ne može čuti? Ili o onom misaonom putu koji zna da sve izlazi iz šutnje i vraća se u muk, jer dosegne savršenstvo koje samo sebe ukida? Dok se to pitam ne smijem zaboraviti da razlozi šutnje mogu biti potaknuti i kakvim osobnim dramatičnim iskustvom. I mene je takvo zadesilo, zadesilo i onda kada sam čuo da se Rajko ("Grade, ako se naljutim zapaliću te") stavio na stranu barbarstva uništenja, na stranu onih koji napadajući Dubrovnik ubiše i Milicinog brata, pjesnika, poslije čega se Milica potpuno zatvori u svijet sjena. I takva iskustva se upletu u bezimeno saznanje, koje nikada do kraja ne može biti rečeno. Kažem to jer, evo, već

oslušujem kako i moje riječi tonu u tišinu. Čak kada bi ih neko, nekad, izvukao iz zaborava, ne bi to više bile moje riječi. Samo glasovi u kojima se skriva ono što je zaboravljeno, brujanje u kome nijemi riječ koja nije mogla biti rečena, znakovlje što se sklapa u knjigu koja nije mogla biti napisana. "*The rest is silence*" (*Hamlet*, čin posljednji). A onda, ponovo - bjelina papira. Istinski govor je dijete tišine. Ma kakvi da su bili razlozi šutnje, treba govoriti sve dok nijemost ne progovori.

Početi ponovo

Kako, dakle, nanovo započeti?

Zadatak nimalo lak. Čak može izgledati uzaludan ako se ima u vidu da je već Platon naznačio obrise filozofske građevine, a Aristotel je prvi pokušao i sazdati. Ali, već je u njihovo doba bilo jasno da je u pitanju građenje "kule Babilonske", kule koja se u sebi beskonačno izgrađuje, osipa i nanovo gradi, zidanice koja se u sebi samoj temelji a pri tome ipak bez nekog temelja izvan sebe ne može, jer nije samo sebe radi, već i radi temelja. Htio bih, dakle, da krenemo od neke vrste filozofske naivnosti, ukoliko ova sintagma nije *contadictio in adiecto*, i ukoliko više itko ima pravo na naivnost u prvobitnom smislu te riječi. Od naivnosti, koja je osnova svakog stvaralačkog napora; naivnosti, koja je otvorenost svijetu bez ikakvog preduvjerjenja. Od naivnosti, koja priziva čudenje i ljubav (što se desi s ljubavlju koja se ne ostvari?), naivnosti koja rehabilitira izvorni smisao filozofiranja. Pri tome nipošto ne bih htio krenuti putem nekakvog do te mjere slobodnog filozofiranja koje bi nas napokon dovelo do filozofskog (ili bolje: filozofovog) toka svijesti, što bi mogao biti tek znak neuroze onoga koji filozofira. Moramo se, dakle, držati određenog plana, a ipak pokušati izbjeći metodu filozofske propedeutike, odbaciti preduvjerjenja i unaprijed postavljene ciljeve da ne bismo završili u shematizmu nastavnog plana i programa za studij filozofije, kakvim raspolaže svaki fakultet u iole većoj varoši. Od čega onda započeti? Od pitanja o tome što treba da čini početak filozofiranja? Od problema početka? Od pitanja koje zaziva i riječ o kraju? Od onoga što jest? Možemo li krenuti od bilo čega, od nečeg nasumice izabranog i bez ikakvog prethodnog plana? Odakle god da kreneš, nećeš stići tamo gdje si naumio. Nema početka koji nudi siguran put umovanja. Početak filozofiranja je tamo gdje započne filozofiranje. Može se, velim, tvrditi da su svi filozofski problemi naznačeni sa Platonom, čak i da sve što čovjek zna može stati u nekoliko riječi, ali baš otuda, iz tih "nekoliko riječi" izvire ona silna, hiljade godina duga diskusija kojoj kao da kraja nema. Ako se pri tome nekom načinu filozofiranja štogod može spočitnuti, onda to nije toliko nedostatak odgovora - svako sebi primjerene ima - već nedosta-

tak pitanja. A pitanje je u osnovi samo jedno, isto a uvijek drugačije: biće i nebiće. Sva druga otuda pridolaze. Otuda se i u onim najnaivnijim, dječjim pitanjima o onih "hiljadu zašto, hiljadu zato" prikriva muka filozofiranja i razabire proturječna priroda bitka. Već je u ovakvim pitanjima prisutna potreba za filozofskim odgovorima. Tko se usudi otvoriti takva pitanja, u ponavljanju upita vapi za smislom svoje sudbine. A koga jednom ova pitanja dohvate, nikada ga ne napuste.

Na mnoge načine smo početnici: i kao oni koji u filozofiji uvijek nanovo započinju; i kao oni koji se početku (počelu, *arché*) kroz refleksiju vraćaju; i kao oni koji su uvijek otvoreni drugom i drugačijem početku; i kao oni koji za početkom tragaju, jer nam nije do pouzdanog, a to će ovdje reći dogmatskog utemeljenja. Ako je umjetnost težnja ka savršenstvu, a vjera ka neporecivošću, onda je filozofija traganje za nikada do kraja osiguranom izvjesnošću, ukoliko i svaka potraga za izvjesnošću nije potraga za metaforički shvaćenim Bogom. Misllilac je onaj koji se upušta u ono što ne zna. Jedino loša akademska filozofija govori isključivo o onome što zna, jer sve svodi na zbir "metodskih jedinki" i provjerenih dogmi. Mišljenje - kako pokazuje Hegel - mora biti prvo u sebi ispunjeno i ostvareno da bi moglo biti stvarno. Iako se provjerava u odnosu na ono o čemu misli, prva izvjesnost mišljenja jest mišljenje samo, čin samog mišljenja. Mišljenje je dokaz mišljenog i onoga o čemu misli. Takvo mišljenje mora najprije u sebi biti istinito da bi bilo istinito i za neku moguću stvarnost. A kada je u sebi stvarno, onda je čak dopustivo reći da je i fakticitet u odnosu na njega nedostatan ili čak privid. U sjećanju na filozofiju mi se vraćamo onome što je u njoj istinito. Ako ništa drugo, na ono što je za nas u njoj istinito. A onoliko koliko smo u stanju da u njoj pronađemo istinitog, toliko smo kadri biti filozofi ili barem oni koji su filozofiji skloni.

Suočeni smo sa novom stvarnošću. Naravno, i kada bi sva filozofska pitanja bila riješena, u svijetu se ne bi mnogo promijenilo. Ništa zato. Filozofija i nije nekakav organon za mijenjanje stvarnosti, već je oduvijek bila i jest "u mediju pojma": njena realnost je unutar realnosti mišljenja. Ako su neki zbog toga s njom raščistili, samo su dokazali da je nikada nisu ni shvaćali. Filozofija nije nikakav intelektualni mimesis svijeta. Ona je posebna građevina. Danas je često na pola puta između umjetnosti i nauke: po stvaralačkom principu umjetnost, po dokaznom postupku i želji za izvjesnošću znanost. Filozofija se pretvorila u filozofsku bajku, u kojoj je junak ideja sama. U tom spoju stvaralačke nesputanosti i želje za izvjesnošću, filozofija postaje nalik nekakvom racionalnom misticizmu, spoju snage uma i intuicije. Iz jednom

osvojenog znanja kao temeljnog uvida o svijetu nastoji se stvaralačkom intuicijom i intelektualnom imaginacijom dokučiti ono što jest čovjek i njegov svijet. Pri tome se ne smije ništa uobražavati, već vidjeti što i kakvo jest ono što jest. Takvo "intelektualno gledanje" jest i slutnja nevidenog, i dosezanje nedostižnog, ali i ukazivanje na očigledno, koje duhovna komocija katkada olako previdi. Iz idealiteta i bezimenog iskustva, što stoje u osnovi filozofije, izrasta filozofsko sjećanje na stvarno i moguću transcenciju. Takva filozofija može čak postati i dohvaćanje života, pred kojim smo uvijek početnici. Filozofija nije samo govor o stvarnosti. Ona je i sama stvarnost. Ona je to i kao misaona djelatnost i kao životna gesta. Na kraju filozofskog puta otvara se ona knjiga koja je drugo ime života samog. Samo u tom smislu filozofiji pripada mogućnost da samu sebe dovrši i da na taj način u samoj sebi bude preobličena ili usmjerena u neku drugu djelatnost. Ali, to više nije pitanje prirode same filozofije, već pitanje životne odluke onoga koji filozofira. Takav ostaje filozofiji odan i kada je napušta, jer filozofiranje nije samo privrženost jednoj duhovnoj disciplini. Ono je i životni stav. Ono je i odluka: odluka na riječ, odluka na muk...

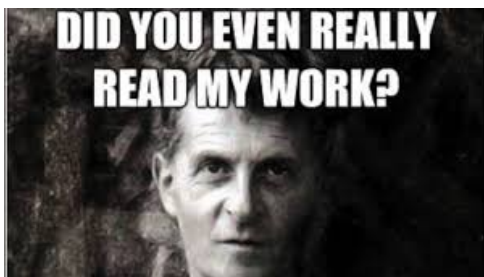
Iz knjige Predraga Fincija *Poetozofski eseji*, Sarajevo 2004.

Životopis

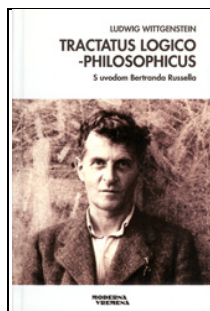
Predrag Finci je rođen 1946. godine u Sarajevu. Kratko vrijeme se bavio glumom (završio Dramski studio 1969). Filozofiju studirao u Sarajevu i Parizu (kod Mikela Dufrenna). Bio na studijskom boravku u Freiburgu (kod Wenera Marxa). Magistrirao 1977, a doktorirao 1981. Bio je profesor na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Od 1993. živi u Londonu, gdje je do odlaska u mirovinu 2011. godine radio kao slobodni pisac i gostujući istraživač na UCL-u (University College London). Član je Društva pisaca BiH, P.E.N.-a BiH (Sarajevo), Exile Writers Ink (London) i Hrvatskog filozofskog društva (Zagreb).

Objavio je sedamnaest knjiga:

Govor prepiski, Svjetlost, Sarajevo 1980.
Umjetnost i iskustvo egzistencije, Svjetlost, Sarajevo 1986.
Ishodište pitanja, Glas, Banja Luka 1987.
O nekim sporednim stvarima, Veselin Masleša, Sarajevo 1990. (i elektroničko izdanje 2014. i 2015)
Sentimentalni uvod u estetiku, u: *Sarajevski zapisi*, Buybook, Sarajevo 2004.
Pravo, stranputicom, u: *Sarajevski zapisi*, Buybook, Sarajevo 2004.
Poetozofski eseji, Međunarodni centar za mir, Sarajevo 2004.
Umjetnost uništenog: estetika, rat i Holokaust, Izdanja Antibarbarus, Zagreb 2005. (i elektroničko izdanje 2014.)
Priroda umjetnosti, Izdanja Antibarbarus, Zagreb 2006. (i elektroničko izdanje 2014)
Tekst o tuđini, Demetra, Zagreb 2007.
Djelo i nedjelo: umjetnost, etika i politika, Demetra, Zagreb 2008.
Imaginacija, Izdanja Antibarbarus, Zagreb 2009. (i elektroničko izdanje 2014)
Osobno kao tekst, Izdanja Antibarbarus, Zagreb 2011. (i elektroničko izdanje 2014)
Čitatelj Hegelove estetike, Naklada Breza, Zagreb 2014.
Estetska terminologija, Izdanja Antibarbarus, Zagreb 2014. (i elektroničko, redigirano izdanje pod naslovom *Estetska terminologija*, 2016)
O kolodvoru i putniku, u časopisu Motrišta, Mostar 2013; IK Rabic, Sarajevo 2015. (i elektroničko izdanje 2013. i 2015)
Kratka, a tužna povijest uma, IK Rabic, Sarajevo 2016. (i elektroničko izdanje 2016)

Ludwig Wittgenstein

Moderna vremena

Miraš Martinović

Most pred kojim su nemoćni varvari

Zapisi iz Mostara: snovi, sjećanja i razmišljanja

Bogdanu i Hajrudinu, dvojici besmrtnih neimara... Da umijem spjevao bih vam najljepšu poemu....

Putujući *Centrotransovim* autobusom za Mostar te prve novembarske subote, sjetih se kako sam prije nekoliko godina sa velikim nestrpljenjem čekao autobus na ovoj liniji sa veoma dragocjenom pošiljkom – dvotomnim izdanjem djela Maka Dizadra, koje mi je poslao njegov sin Majo iz Sarajeva. I kada malo bolje razmislim ta dvotomna pošiljka je opredjeljujuće učinila da dubinski i sudbinski zavolim zemlju Bosnu, njene gradove, brda i planine, u kojima je nastala najveličanstvenija poema u kamen klesana za koju čovječanstvo zna, što Krleža zapisa u katalogu izložbe fotografija stećaka u Parizu – koja je pedesetih godina prošlog vijeka bila iznenadujuć i prvorazredni kulturni događaj za ondašnji zapadni svijet, čiji kulturni centar i onda, jednako kao i danas, istina u nešto promijenjenijem obliku i obimu, bijaše taj megapolis.

Za tom poemom sam poslije i sam tragao i sam je čitao. Ona me dovela do Stoca i Mostara, do Boljuna, Radimlje, Daorsona... i drugih mjesta po čijim predjelima je ispisna...Klesali su je samouki klesari, a neki od njih bijahu pjesnici, koji su nemušti govor života pretvarali u kamen, ostavljajući oporuke onih što su nekada živjeli - za one što dolaze...

Poslije će mi Makov sin Enver u Stocu jednog septembra pokloniti *Stare bosanske tekstove* u novom izdanju i u posveti napisati: „*Mirašu moj, da ti napišem nešto što je bolje od ove knjige – ne znam. Zato – evo ti knjige*“ . (Stolac, 15.9. 2012).

Zašto još volim Bosnu

Titova antifašistička borba u odsudnim trenucima na prostoru Bosne je našla svoje uporište i utočište. Sve njegove i naše velike ofanzive u njoj su se odigrale. Naša Četvrta, i naša Peta... I oba AVNOJ-a. I to je, konačno, i viši i dublji razlog što volim ovu zemlju. I da se u meni stvori za nju i one koji na njoj žive – posebna ljubav. Ljubav me u te krajeve nosila i ovoga novembra 2016. godine. Motivi su uvijek drugi i različiti – a suštinski je ljubav uvijek i u svemu najvažnija. Ako ljubavi nemate – ničega nemate,

rekao je propovjednik Božje riječi. Ta istina nepomično stoji, jednako sada kao i onda, u svim vremenima, kako što stoje kameni biljezi diljem zemlje Bosne. Ona se ne mijenja. Kao što se ni čovjek ne mijenja, uz vrline i mane koje su promjenjive, on jednako i postojano traje.

On me kao takav, suštinski interesovao, takvog ga tražio i nalazio. Sve što istinski tražimo – jednom ćemo naći. Nema traženja koje prije ili kasnije nije krunisano pronalaskom.

S takvom mišlju sam i ovoga puta išao iz Herceg Novog prema Mostaru, preko Trebinja, Ljubinja, Stoca, prošao izvor Bune... Ulazeći u grad čije su mi se kapije, i vidljive i one nevidljive, širom otvarale.

Velika borba treba velikog pjesnika

Zašto je ovo moje putovanje u Mostar bilo u znaku Bogdana Bogdanovića i želje da posjetim njegov *Partizanski spomenik* u tom gradu? Zašto me je taj spomenik zvao i to upravo sada, kada čitam Bogdanova djela? Ništa nije slučajno, ni Bogdanović, ni njegov spomenik, sada zapušten i zarastao u korov. Tim spomenikom Bogdan se odužuje veličanstvenoj antifašističkoj borbi, Titovoj i Titovih partizana. U haosu Drugog svjetskog rata, u vrijeme pokolja, u paklu samom, pojavljuje se voda, i u vrijeme potpunog razjedinjenja, nacionalističke, ideološke i fašističke pošasti koja sije mržnju i smrt, lansira parolu *bratstva i jedinstva* oko koje okuplja zavađene i razjedinjene narode. Veličanstvene su slike, a s njima i činjenice, te parole i te borbe - kada čitav narod sa Kozare i drugih prostora Bosne prerasta u Titovu vojsku koja vodi nadčovječanske borbu protiv elitnih i dobro opremljenih Hitlerovih armija, ozbiljno dovodeći u pitanje njegove planove na Balkanu i oko Balkana. Tada se veliki hrvatski i jugoslavenski pjesnici Goran i Nazor pridružuju partizanskom pokretu. Zogović je od početka u toj koloni, na samom njenom čelu, i na zlonamjerne izmišljotine, onima što šire laži oko Titova imena i puta, odgovara veličanstvenom poemom *Pjesma o biografiji druga Tita*, u kojoj objašnjava ko je Tito:

Na vas, ne za vas prokleta Gebelsovo pleme Titovih biografa

Što špija i laže oko Titova imena i puta,

Prkosno palim vreli britki rafal,

Rafal stihova i baruta....

A za nas narode – borče kada propjevam o Titu

Srce moje stae ko soko tebi na ruku.

Pjevaće o britkom oku, o gnjevu plahovitu,

O vjeđama Titovim, napetom luku...

Pjevaće o majci Mariji, o kraljevičkom doku

I kako su očinski brižne bile Titove rečenice i bore,

Pjevaće o tihoj suzi što vidjeh je u Titovom oku,

Poslije priče o borcu s Fruške gore...

.....
*On živi u svakom borcu, i misli i diše,
I dijeli s njime i tugu i hljeb i slavu.
I on je za nas velik, i mi u njemu viši,
Viši za ljudsku glavu.*

I danas i uvijek, moja malekost je u toj koloni, a moje skromno djelo u službu borbe koja propovijeda *bratstvo među ljudima*, koja je protiv fašizma i mraka koji sobom nosi.

Kao zrio i osviješćen čovjek, shvatio sam koliko je velika i veličanstvena ta borba bila! I koliko su veliki gestovi dvojice velikih pjesnika, onaj mlađi Goran u planini mrkoj vidjeće svoj hum...čuti *urlik vuka, crnih grana šum* (zaklače ga četnici u junu 1943. kod Foče s profesorom Medicinskog fakulteta dr Simom Miloševićem, poslije proboja na Sutjesci!), a stariji Nazor će ostati u koloni, s kravom koja je vođena da u opštoj oskudici i gladi, kada svi gladuju, ne manjka mlijeka za pjesnika koji je već u homerovskim godinama.

Glavnokomandujući te kolone je znao da velika borba treba velikog pjesnika.

Svjetiljke u vremenima mraka

Parola *bratstva i jedinstva* zasvijetlila je neprolaznom svjetlošću u najvećem mraku. Spomenik toj borbi je podigao Bogdan Bogdanović, jedan od najveličantvenijih gorostasa XX vijeka sa evropskih prostora, arhitekta svjetskog glasa, gradonačelnik Beograda, rijetko svijetla, antička figura koja se izdvaja iz miloševićevsko-populističkog mraka i svijetli, gotovo usamljena na obzorju, kao sloboda, kao cvijet, kao ptica, kao svi njegovi spomenici veličanstvenoj antifašističkoj borbi... Onaj u Jasenovcu, Mostaru, Vlasenici, Bihaću, Prilepu, Vukovaru... Ti prepoznatljivi k e n o t a f i, prazne grobnice, počasni spomenici podignuti u čast poginulih u ratu, za pokojnike kojima se ne zna grob...Rijetka svjetiljka u vremenima mraka, slična onoj u knjizi *Ljudi u mračnim vremenima* Hane Arent, slavne Hajdegerove ljubavnice i filozofkinje, Jevrejke koja je okusila mrak fašizma, pošast što je gutala slobodu bespoštedno, a sa njome čitave narode.

U toj knjizi ima čuvena rečenica o tim rijetkim ljudima – svjetiljkama.

Šta bi mi bez njih? – pitala se Hana?

I, zbilja, mnogo poštiovana Hana, šta bi? Kako bi mi danas i onda bez Bogdana i onih rijetkih, Bogdanu i Vama sličnih? Šta bi bez Vas? Mrak bi bio isuviše gust i ljudi bi bez te, iako male, ali značajne svjetlosti, oslijepili. Svuda bi bila tama. A šta bi čovjek u tami?

I, upravo, draga Hana, čitam knjigu *Martin i Hana* francuske spisateljice Katrin Kelman, što mi je posla na dar beogradska spisateljica Ivana Haži Popović (autorka sjajnog romana *Vatra i cvet* o pjesniku

Branku Miljkoviću!), i to baš u trenutku kad intezivno mislim na Vas. Zbilja je to veličanstvena ljubav bila. A nije bilo lako voljeti najvećeg filozofa XX vijeka, rektora Frajburškog univerziteta, u vrijeme kad nacizam bijesni. Vi ste Jevrejka, on rektor, drži čuveni govor u kome veliča fašizam. Istina, nakon deset mjeseci se povlači sa te funkcije. Možda se negdje duboko i kaje. No, to javno ne iskazuje. Vi napuštate Njemačku, ali ne i ljubav. Prekorijevate ga zašto je odčutao sudbinu Huserla i Jaspersa. Nije se pobunio! Nije digao glas! Gube mjesto na univerzitetu. Riječ je o učitelju i kolegi, obojicu cijeni. Ali čuti!

Veličanstvena je činjenica, a potvrda da je ljubav zauvijek motiv za velika djela. Osjećam potrebu da u tom kontekstu podsjetim na detalj: u iznajmljenoj planinskoj kolibi, kako bi nadoknadio Vaše odsustvo, piše *Bivstvo i vrijeme*. Da ste bili prisutni možda ne bi bilo tog grandioznog djela. Veliko odsustvo, nadoknađuje se puninom, što se i u ovom slučaju pokazalo.

Da, mnogo poštovana i voljena Hana, nije bilo lako voljeti onoga koji je srcem uz njih. Uz njih zbog kojih vi i milionu Jevreja napuštate Njemačku, koja je vaša domovina, hrleći u bespuća i smrt. No, *ljubav je dovoljna ljubavi* – rekao bi Džubran. U jednom trenutku, bez bivstva i vremena on u Vama vidi sve, i bivstvo i vrijeme, svjetski duh, kompletnu Grčku. Iako se nijeste slagali sa njim, morali ste mu oprostiti, što će potvrditi susret poslije mnogo godina, i onaj posljednji, pred smrt. Katrin to maestralno opisuje.

(Odavno nijesam čitao veličanstveniju knjigu. Koristim priliku da je preporučim prijateljima.)

O Hani i Plavom cvijetu...

Ne mogu a da još nešto ne dopišem o tebi, Hajdegeru i njegovoj supruzi Elfride. Nije bilo uistinu lako! Suparništvo između supruge i ljubavnice. Negdje pred kraj, Elfride i ti, stvorili ste pakt o nenapadanju. Naizgled ste se zbližile. Došla si da još jednom, i to posljednji put, vidiš Hajdegera.

Iako naizgled zakopane suparničke sjekire – prebacivanja ne izostaju:

Zahvaljujući njemu, postala si slavna! A ja sam njegova supruga. Ja sam mu sve podredila, život, porodicu, karijeru... Sve! Najvažnije je bilo da on može da razmišlja i piše. I djecu sam stišavala u igri, kako ne bi narušavali njemu toliko potrebnu tišinu. Mislite da mu je bilo lako? Nemojte više o fašizmu, o stradanjima, molim vas... Bilo, pa prošlo.

Čutiš, nemaš odgovora. Osluškujes umirućeg Hajdegera u susjednoj sobi. Dok se vi prepirete – on bunca. I zbilja, sada je sve svejedno, suvišno, nepotrebno.

Ti pušiš, neprestano. Šta u tom času misliš, dok se sprema ljetnja oluja, počinje kiša...

On bunca. Nečega se sjeća. Možda planinske staze, kojom je šetao razmišljajući o bivstvu i vremenu. Možda plavog cvijeta pred kojim je zastao. Nečega se

svakako sjeća. Možda jednog od mnogih tajnih sastanaka u nekom hotelu, na nekoj željezničkoj stanici. Predugo je skrivana ta ljubav. Za nju je sasvim sigurno znalo nebo, a nagađali rijetki znatiželjnici. A šta se između dvoje zaljubljenih zbiva, to ne znaju ni oni, ni bog.

I dalje se sjeća, pominje neki govor (možda onaj rektorski!)... Sjećanje jedino predstoji, a uskoro će i ono uminuti. Pa, ipak, poslije svega, ostaće Hajdeger! Jesam li u pravu, Hana?

U ovom času

Na Bogdanov spomenik u Mostaru najradije bih u ovom času priložio vašu knjigu. Iako u različitim vremenima, pripadnici različitih nacija, ljudi se razumiju dok su ljudi. Uzimam Vaš citat, namjenjujem ga Bogdanu, uvjeren da mi to negdje odobravate: „*To da i u najmračnijim vremenima mi imamo pravo da očekujemo neko osvjetljenje, i da ono može manje da potiče od teorije i ideja nego od nesigurne, treperave i često slabe svjetlosti koju neki muškarci i žene u svojim životima i djelima zrače pod gotovo bilo kakvim okolnostima i prosipaju u okviru datog im vremena na ovome svijetu – to je ubjeđenje neiskazana pozadina spram koje su ocrtani ovi profili. Oči toliko naviknute na mrak kao što su naše jedva da će moći da razaznaju da li je njihova svetlost bila svetlost sveće ili zaslepljujuća svetlost sunca*“.

Daću sebi za pravo da ovu rečenicu poklonim Bogdanu na dar, uvjeren da bi i Vi to rado učinili. Baš i upravo zato što je svijetlio poput sunca. Kako ste i Vi svijetlili u onim vremenima! Obasjavajući i rektorovo pomračenje. U istoriji se i takva pomračenja dese. Iako Hajdeger daljinski i dubinski svijetli i njegova svjetlost ne tamni. Prošao je mrak i nacizam, ostao filozof, najveći pjesnik *bivstva i vremena*.

Moramo uvijek imati na umu da se *mračna vremena* ponavljaju. I da su varvari pred vratima, pa i kada smo sigurni da su zauvijek prošli. Opasnost je uvijek tu, zato što su oni uvijek tu. Kavafi je previdio njihov dolazak – da bi nas koliko-toliko utješio. U suštini je i on strepio od njih! Za sebe, Aleksandriju, za sve nas. A to što su čekani, a nijesu došli, nije sigurnost da neće banuti svaki čas.

O Bogdanu i Mostaru kojeg je volio

Takvi ljudi mire obale i njihovi mostovi premošćuju i nepremostive rijeke. Na vijest o rušenju Starog mosta, u kratkom eseju *Epilog ili epitaf*, Bogdan zapisuje:

„*Vitka kamena senka, replika duge nebeske, remek - delo neimara Hajrudina, jedna od najljepših i najplemenitijih arhitektonskih alegorija, otišla je na dno reke. Iz grada rođenog u znaku mosta, iščašena je njegova prva i posljednja reč i njegova je smrt, bojim*

se, *neopoziva*," zapisuje 12. novembra 1993. godine, tri dana nakon što je srušen Stari most u Mostaru.

A most se vinuo ponad plahovite Naro (tako u doba antike nazivahu današnju Neretvu!) po naredbi Sulejmana Veličanstvog i zamisli Hajrudina neimara ljeta Gospodnjeg 1566. godine i 427 godina spajao je ljude i obale. A onda su došli varvari...

I ovog 9. novembra, u vrijeme moga boravka u tom gradu, okupili su se Mostarci i ljubitelji Mostara, tradicionalno, bacajući ruže u nabujalu Neretvu, uvijek malo uzljučenu, no kao da se smirila prihvatajući ih u svoje talase. Bogdanova duša je lebdjela ponad nje. Takve duše boje duge spajaju obale. Na Starom mostu, u jednom od onih kamenova, trebalo bi uklesati ime Bogdana Bogdanovića, koji je u jedno mračno vrijeme ozbiljno razmišljao da napusti Beograd i preseli se u Mostar, što i zapisuje u knjizi *Zelena kutija*: "A kad je Mostar u pitanju, situacija je za mene bila utoliko dramatičnija jer sam se na sedmicu-dve unatrag već bio dogovorio sa mostarskim prijateljima da se preselim u njihov grad, čiji sam počasní građanin bio. Naivno sam verovao da ću se tako izvući iz Beograda i spokojnije sačekati da se nacionalistički mozgovi malo rashlade."

Nije san. Poslednji telefonski razgovor sa Mostarom. Detonacije, škripa u slušalici, bol u ušima. Ženski glas koji obično kaže "imate vezu", jedva se čuje: "Ovde puca, ovde puca!"

Nije došao u Mostar. A šta mu se sve dešavalo najbolje govore njegove *Tri ratne knjige*, *Zelena kutija* i *Ukleti neimar*.

Gorjele su i knjige i ljudi

U jednom od ovih novembarskih dana, navratio sam u mostarsku biblioteku i pitao bibliotekarku da li imate neko od djela Bogdana Bogdanovića? Da ne provjeri – rekla je odrično, i nakon što je pozvala telefonom koleginicu da ipak provjeri, uslijedio je isti odgovor.

Na moje pitanje: Zna li vi ko je Bogdan Bogdanović, odgovorila je - potvrdno. I znala je, zaključio sam iz razgovora. Na moje dodatno pitanje: da li je u ratu gorjela biblioteka? Rekla je potvrdno: hiljade knjiga je nestalo u plamenu, kao i djela mnogih mostarskih umjetnika.

Ne saslušavši do kraja njen odgovor, sjetio sam se čuvene rečenice Tomasa Mana, izrečene dok su gorjele knjige po trgovima njemačkih gradova, u doba nacizma: *Tamo gdje knjige gore – gorjeće ljudi!*

I tako je bilo! U Mostaru i oko Mostara gorjele su i knjige i ljudi.

U ratnom plamenu nestala su djela mostarskog maestra, maga i velikana, skulptora i slikara Florijana Mićkovića. Nestala je čuvena figurina koja je krasila mostarski park, u bronzi salivena. Pretekao je Florijanov duh, nastavio je da predano radi, nado-

mještajući nestalo u plamenu. Njegov živi primjer daje nadu – da duh ne gori, a da djelo traje. Paljevnom *Aleksandrijske biblioteke* nije izgorio svjetski duh, iako je sva duhovnost u njoj bila pohranjena. Potvrdu daje Bulgakovljeva rečenica – *rukopisi ne gore*. Duh je neuništiv, može se uništiti njegov proizvod, ne i on sam. Nestalo nadomještaju dolazeći.

Biblioteke se obnavljaju. Tako je i sa mostarskom, gdje ne nađoh ni primjerka Bogdanovih knjiga, ali osjetih duh što mi daje krila dok ovo pišem, dok me strepnje obuzimaju. I susret s Florijanom, to nemjerljivo bogatstvo koje stekoh nenadano, daje nadu, za božju pravadu, koja se vraća onima koji je zaslužuju. I uvjerenje da nijesmo na gubitku ako radimo iz ljubavi i mislimo dobro.

Šta bi Mostar bez Florijana? A šta mi bez Mostara?

Brkovićevo istorijsko pismo

Taj dokument je nalik vojnom kominikeu, onima što ih je u nedostatku pisaae mašine, svojeručno pisao Če Gevara, u šumama Bolivje, boreći se za pravedniji svijet. Samo što je ovaj antiratni! Pismu na koje se tada zgražavahu počinioi i oni što ih podržavahu, a koje je pjesnik osudio, istorija je rekla Da, potvrdivši ga kao dokument najdubljih namjera, pisan srcem i humanošću. Pisao ga je pjesnik Jevrem Brković, kada se nije smjelo govoriti, a još manje pisati. Kada su takva pisma mogla koštati živote. Uprkos tome, Brković se oglasio! Gest koji se pamti!

Na početku ovog odjeljka mali diskurs.

Kao što Če u šumama Bolivje svaki kominike završava rečenicom *Sloboda ili smrt*, Tito na Sutjesi svojeručno piše naređenja svojim komandantima, završavajući ih lozinkom: *Sutjeska se mora proći!* I prošli su. Ta lozinka je desetkovala pokret, ali je očuvala misiju, i umnogome doprinijela pobjedi nad fašizmom. U plamenu te borbe završiče sedmanestogodišnja Jaglika Adžić, pretvarajući se u buktinju koja nikada neće zgasnuti, znak i prethodnicu svake antifašističke borbe. Kao i onaj osmijeh Ljuba Čupića! Njenim primjerom se najljepše dopisuju crnogroski i opšti primjeri čojstva i junaštva! Taj plamen će zasijati upravo u trenutku kada Tito izlazi iz obruča Sutjeske, i s njim *borci odabrani!* Mjesec je juni, godina 1943.

Jaglika se pretvorila u zvijezdu koja sija nad Crnom Gorom. Među cvjetovima rijetki koji ne vene. O njoj ću napisati pjesmu koju će *Nino Gvozdić* (bez njega bi mi ostali nepoznati mnogi tajni kodovi Mostara, mapa grada koja nije vidljiva običnom oku) kopirati i dijeliti mostarskim prijateljima, u vrijeme mog boravka, a ja ću se tada, prvi i možda jedini put osjetiti – pjesnikom!... Iako znam da je nijesam opjevao kako zaslužuje. Za njeno djelo, kao i druga neopjevana a velika djela, treba dostojniji pjesnik.

Vjerujem, iznjedriće ga ova zemlja, kad za to dođe vrijeme. A pjesnici se rađaju kada ih vrijeme dozove!

Prisjećam se kako sam Čeove kominikee čitao kao veliku poeziju... Dok sam ranih osamdesetih bio na odsluženju vojnog roka u Podgorici, gdje sam u tamošnjoj garnizonskoj biblioteci pronašao njegove *Dnevnike* i teorijske tekstove o revoluciji i njenim fazama, a u domu Brkovića, prisutan više nego u kasarni (neka vrsta duhovne kasarne!... *Logor je to gerilski, a ne soba*, kako kaže Zogović u pjesmi *Če, kud god pogleda*) bio u prilici da upoznam tada najveće jugoslovenske pjesnike, među kojima i Zogovića, za kojeg imam posebno poštovanje, a što smatram značajnim događajem u mom životu. I više od toga. U stanu u ulici Obala Ribnice na broju 8 bila je nastanjena Jugoslavija u malom, tačnije svi njeni veliki pjesnici i njihova literatura.

Boraveći u Mostaru i ovoga puta sam se sjetio hrabrog Brkovićevog pisma hercegovačkim Muslimanima i Hrvatima iz oktobra 1991. godine, na početku jednog bezumnog rata, a još bezumnijeg pohoda na Dubrovnik. Na pismo sam se sjetio u razgovoru s Mostarcima Florijanom Mičkovićem i Zlatkom Serdarevićem, dok smo se vraćali sa otvaranja izložbe splitske umjetničke obitelji koju čine djela Josipa Botteri Dinija, njegove kćerke Ane Marije Botteri Peruzović i njenog muža Hrvoja Marka Peruzovića, otvorenoj u galeriji *Aluminij*. Događaj bijaše ta izložba.

Mnogi Mostarci se sjećaju Brkovićevog pisma i dvije njegove književne večeri, poratne iz 1997, a stariji i one davnje mirnodopske iz 1972.

Glas Petra Gudelja

Boraveći prije koju godinu u Mostaru, posjetio sam Ogranak Matice Hrvatske sa prijateljem Mirom Petrovićem i u Matici vidio lijepo tiskane knjige Petra Gudelja, koje sam odmah poželio da čitam. Miro mi je posudio primjerak knjige *Zmija mladoženja* sa Petrovim potpisom. Tada kreće moje poznantsvo i duboko razumijevanje ili ti obostrano štovanje sa ovim velikim hravtskim pjesnikom. Svaki put kad odem u Mostar, poželim da čujem Petra, upravo iz ovog grada, gdje je učio Učiteljsku školu. Tako je bilo i ovoga puta. Jedan detalj mi se javi kao slika, a istinit je, Petar ga je opisao. Kada je stigao u ovaj grad poratnih gladnih i bosih godina, kad biblijskih sedam mršavih krava tražahu ispašu na svakom koraku, u iznošenim cipelama koje su prije toga prošle mnoge puteve, a ne mogavši dalje u njima, nosi ih tadašnjem tamošnjem obučaru, koji odmahuje glavom.

Šta je? - pita Petar.

Ništa ne mogu!- sliježe obučar ramenima.

Šta da radim? – i sam uginje ramenima zbunjeni mladić.

Baci ih u Neretvu! – kaže obučar.
Petar će to učiniti.

Baciće ih u Neretvu, a nastaviće bos ulicama Mostara. Kako se snašao dalje, ne znam, tek te iznošene cipele mi se uvijek jave, kao i stope bosonogog Petra koje lišće pokriva uporno svake jeseni, ali one uprkos lišću i vremenu stoje mostarskim ulicama utisnute. Kao i lik ovog pjesnika koji mi se javi sa neba nad Mostarom. I ovoga puta je bilo tako. Telefonom sam čuo Petrov glas, a na nebu iznad Mostara vidio njegov lik.

Kako u Tinovoj i Nazorovoj, i u Petrovoj poeziji progovara kamen. On ga je svojom zaumnim jezikom naučio da govori. S njegovom poezijom probudili su se glasovi što spavaju u pradubinama jezika i dalmatinskom kamenu, koji je vječan koliko i Petrova poezija. Osjećam duboku potrebu da iz te poezije napravim izbor za crnogorskog čitaoca.

Titova ulica

U postitovsko vrijeme kada su u mnogim gradovima izbrisane ulice sa njegovim imenima, u Mostaru i danas jedna od dugih lijepih prometnica od *Šarića džamije* (podjednako volim sve topose ovoga grada!) prema lučkom mostu i autobuskoj stanici nosi Titovo ime. To je dobar znak. Da u tom gradu još živi duh i smisao Titove borbe i one lozinke koja je ratnom haosu i međunacionalnoj mržnji po klanju okupila narode raznih vjera i nacija. *Bratsvo i jedinstvo* lansira u trenutku kada nije bilo ni jedinstva ni bratstva, kada je sve bilo razjedinjeno, na pomolu velikog građanskog rata. Rekli su mi da je Titovo ime čuva i ulica u Sarajevu, i u Rožajama, u šta sam se sam uvjerio, dok sam ovog septembra boravio u tome rijetko gostoprivnom crnogorskom gradu.

Dvije duge

Bez mostova ne bi bilo trgovine, komunikacije, ne bi bilo čovjeka. Ne bi ponori bili premošteni. Premostimo ponore u sebi, da bi premostili ponore u stvarnosti. Mostvi su zato da spajaju. Andrić je romanom *Na Drini ćuprija* ispjevao najljepšu himnu mostu i čovjeku.

Odlazeći iz Mostara u rano popodne tog šestog dana, istim autobusom kojim sam i došao, a koji je sada išao zapadnom stranom (ne volim ta zapadna i istočna određenja!), bacih pogled prema Starom mostu, gdje mi se ukaza čudo nevideno. Dvije duge, ona kamena i ponad nje ona od sedam boja, izvila se dva prelijepa luka jedan ponad drugog. U prizoru osjetih dublju simboliku. Dva mosta, jedan nebeski i drugi zemaljski spajali su se u most koji premoštava zelenu rijeku Naro i onaj nebeski što se izvijao nad nevidljivom rijekom vremena.

Uputih riječi obojici:

Nema zaludnih neimara, a oni koji ponekad i primisle da u sebi nose prokletstvo, zapravo nose bogatstvo. I jedan kamen ugrađen u veliku građevinu svijeta - veliko je djelo, i jedan uklesani znak, pa i nepoznatog klesara, neizbrisiv je trag, i ne može ga izbrisati vrijeme ni varvari, čije su najčešće mete gradovi. A kad varvari prođu – mostovi se izviju. Ko će raspršiti dugu što se izvila iznad mosta? Most koji su srušili neki ljudi, podigli su drugi. I opet je most! Opet spaja!

Mudri Solomon, sin Davida cara nad Izraeljem, u *Knjizi propovjednikovoj* zapisa: *Postoji vrijeme kada se gradi i vrijeme kada se ruši sagrađeno.*

Ko je razorio duh? – pitao sam se vraćajući se istim putem kojim sam doputovao prije šest dana.

Most na Neretvi je poput duge. A Hajrudin, i Bogdan, njihov neimarski duh, spojen je u vječnu dugu. Tako spojeni i danas se došaptavaju, čuo sam njihove glasove i njihove riječi. Taj šapat razumiju nebo i Neretva. Zar uostalom i Bogdan to ne potvrđuje kada kaže: *Malo nezvereno i rasejano, uzastopno sam i po više puta, preko Hajrudinovog mosta prelazio s jedne na drugu obalu rečnog kanjona. Ponekad mi se činilo da od svog velikog prethodnika tražim saveta za razne teškoće koje u radu sa kamenom uvek nepredvidivo iskrsavaju. Opipavao sam kamene rukohvate i profile i pod prstima pronalazio mnogo štošta od onoga što čulo vida preko dana lakomisleno previđa. Pronalazio sam u mraku spojeve blokova, davao klasificirane, napipavao metalne pijavice i zatege, koje su na vreme zaustavljale prskanje i staru građevinu branile od raspadanja.*

Uistinu, ko je raspršio dugu? Pred njom su nemoćni i varvari i vrijeme. Ovo pitanje i ovaj dogovor neka budu utjeha svim mostograditeljima, svim graditeljima.

Odlazeći iz Mostara, čujem klesare Hajrudina neimara...I njihovu nemuštu pjesmu kako prerasta u veličanstvenu poemu, miješajući se sa šarama i znakovima božanstava koje su po kamenju izrezbarili Bogdanovi neimari svojim dlijetima, oni nepoznati sa Korčule koji su se šest godina došaptavali sa kamenjem, slušajući velikog Protomajstora koji je poznavao kamen i njegove tajne...

Osjetio sam duboko duboku istinu i rekao sebi: Duh ne umire. On nema domovine! Ono što veliki neimar isprojektuje a vješti kamenorezac ukleše u kamen i Bog duhom ispuni, vječito traje.

Tako je sa djelima Bogdana vrhunskog arhitekta i Hajrudina božanskog neimara.

U novembru 2016.

Alex Ross

Adorno je predvideo Trumpa

Posle rezultata američkih predsjedničkih izbora, stigla je i jedna dobra vest: kuća [Thomasa Manna](#) u Los Angelesu će ipak biti sačuvana. Vila koja je 40-ih godina prošlog veka sagrađena prema Mannovim nactima, početkom ove godine je ponudena na prodaju. Očekivalo se da bude srušena, jer zemljište na kojem je vredi više od nje. Ali posle dugih pregovora, kuću je kupila nemačka vlada i uskoro će to biti kulturni centar.

Mannova kuća zaslužuje da bude sačuvana, ne samo zato što je u njoj živio čuveni pisac, već i zato što je to spomenik jednom tragičnom trenutku u američkoj kulturnoj istoriji. Autor *Smrti u Veneciji* i *Čarobnog brega* doselio se u Ameriku 1938. kao zahvalni emigrant iz nacističke Nemačke. Postao je državljanin i veliki pobornik američkih ideala. Ali već 1952, uveren da je makartizam najava američkog fašizma, opet je emigrirao. Kada je Komitet Predstavničkog doma za neameričke aktivnosti organizovao prva saslušanja u Holivudu, Mann je izjavio: „Duhovna netolerancija, politička inkvizicija, ukidanje pravne sigurnosti, sve zbog navodnog vanrednog stanja... Tako je počelo i u Nemačkoj“. Rušenje Mannove „čarobne vile“ bio bi tužan kraj jedne priče natopljene melanholijom.

Mann nije jedini emigrant iz Evrope koji je iskusio neprijatan *déjà vu* u Americi posle Drugog svetskog rata. To se dogodilo i pripadnicima intelektualne enklave poznate kao Frankfurtska škola – sa izvornim sedištem u Institutu za društvena istraživanja u Frankfurtu. Njeni članovi Max Horkheimer i Theodor W. Adorno su 1950. radili na knjizi [Autoritarna ličnost](#), u kojoj su istraživali psihološki i sociološki profil nečega što su nazvali *potencijalno fašistička osoba*. Istraživanje se zasnivalo na intervjuima sa američkim ispitanicima, gde su nemački istraživači bili zapanjeni njihovim rasističkim, paranoidnim i iracionalnim stavovima. Isto tako, u knjizi [Proroci prevare](#) iz 1949, Leo Lowenthal i Norbert Guterman su se bavili kontroverznim radio propovednikom Charlesom Coughlinom i analizirali njegov uticaj na milione slušalaca.

Adorno je masovnu kulturu (film, radio i televizija) video kao potencijalnu pretnju američkoj demokratiji. Po njegovom mišljenju, masovna kultura nameće diktat komformizma i suzbija kritičko mišljenje. Nacistička Nemačka je po njemu samo najekstremniji primer poznog kapitalizma u kojem se ljudi odriču slobode u ime ličnog komfora. Na primeru ratnih

filmskih novosti Adorno zaključuje da „kulturalna industrija“ primenjuje fašističke metode masovne hipnoze. On tu pre svega misli na zamagljivanje granica između stvarnosti i fikcije. U svojoj knjizi *Minima moralia* iz 1951. on kaže:

„U laži su duge noge: one idu ispred svog vremena. Tu se pitanje istine svodi na pitanje vlasti. Istina uzmiče da bi bila pošteđena, ali vlast ne samo da je potiskuje, kao u ranijim despotijama, već zadire u samu srž razlikovanja istine od laži. Na tome rade dobro plaćeni logičari. Tako Hitler nastavlja da živi.“ Mann je konsultovao Adorna kada je pisao svoj roman *Doktor Faust*, a *Minima moralia* je bila jedna od knjiga koje je čitao kada je razmišljao o odlasku iz Amerike. Poredio je njen aforistični stil sa „neodoljivom gravitacionom silom“ veoma kompaktnog nebeskog tela. Moguće je da je ona uticala na odluku da ponovo emigrira. Pred sam odlazak iz Amerike Mann je pisao Adornu: „Već je jasno kuda ovo vodi. Prošli smo kroz fazu Brüninga“. (Heinrich Brüning je bio nemački kancelar pre Hitlerovog dolaska na vlast.)

Mannovi i Adornovi strahovi se nisu ostvarili – ili se bar tako činilo. Makartizam je nestao i ušlo se u eru zaštite ljudskih prava i trijumfa slobode govora, a liberalna demokratija je osvojila svet. Krajem 20. veka Frankfurtska škola je za mnoge postala primer zastarelog intelektualnog kiča, ali u poslednje vreme njen ugled ponovo raste. Kao što primećuje Stuart Jeffries u svojoj novoj knjizi o Frankfurtskoj školi (*Grand Hotel Abyss: The Lives of The Frankfurt School*), poslednja kriza kapitalizma i liberalne demokratije dovela je do obnovljenog interesa za opus poznat kao kritička teorija. Spoj ekonomske nejednakosti i frivolnosti pop kulture je upravo scenario o kojem govore Adorno i ostali iz njegovog kruga – masovna kultura koja prikriva dominaciju elita. Pre dve godine, u [eseju](#) o trajnoj relevantnosti Frankfurtske škole napisao sam: „Kada bi se obreo u kulturnom pejzažu 21. veka, Adorno bi shvatio da su se ostvarile njegove najcrnje slutnje“.

Ali rekao sam to prerano. Trenutak Adornovog trijumfa je tek pred nama. Sa izborom Donalda Trumpa za predsednika SAD latentna pretnja američkog autoritarizma prelazi u svoje ostvarenje. Karakteristike tog autoritarizma već su [prikazali](#) sociolozi koji su dopunili Adornovu F-skalu za merenje fašističkih tendencija. Već sam pomenuo knjigu *Proroci prevare* koja sadrži jasnu najavu Trumpovih licemernih harangi. (Ovo je scenario te 1949. godine: „Dolazimo do raskršća na kojem donosimo odluku da li ćemo zaštititi zakon, poredak i ljudskost ili ćemo se predati crvenim izdajnicima koji uništavaju Ameriku.“) Još 40-ih godina prošlog veka Adorno je život u Americi video kao veliki rijaliti program: „Ljudi su svedeni na ulogu statista u čudovišnom filmu bez gledalaca, jer svi glume u njemu“. Biznismen koji je postao zvezda rijaliti

programa sada je izabran za predsednika SAD. Dopadalo se to nama ili ne, Donald Trump je fenomen pop kulture isto koliko i politike.

Ono što je Adorno opisivao kao „brisanje granica između kulture i empirijske stvarnosti“ endemski je prisutno u socijalnim medijima. Propust Fejsbuka da spreči širenje lažnih vesti tokom poslednje predsedničke kampanje ne treba da nas čudi. Fejsbukovi dobro plaćeni programeri suviše su zauzeti svojim algoritmima – i prihodima koje oni generišu – da bi intervenisali. Monopolisti iz Silicijumske doline oduvek imaju taj distancirani, ideološki prazan odnos prema svakoj intervenciji na ružnom licu interneta. Prelomni trenutak je bio talas muzičke piraterije na početku veka, koji je naneo trajnu štetu ideji intelektualne svojine. Lažne vesti su produžetak iste pojave. Kao i u doba Napstera, niko ne prihvata odgovornost. Internet saobraćaj je važniji od etike.

Tradicionalni mediji ispoljavaju sličan mentalitet kada prenose priče o Trumpu i njegovim mitinzima, jer im to donosi klikove i dobar rejting. Prošlog leta mi se učinilo da veći deo medija *želi* da Trump pobedi, svesno ili nesvesno, jer je „zanimljiviji“ od Hillary Clinton. Moja sumnja je potvrđena pre nekoliko dana, kada je jedan od rukovodilaca CNN-a, hvaleći se milijardama profita ostvarenog u 2016, govorio o „opštoj fascinaciji Trumpom koja ne bi bila ni blizu tolika da je na čelu administracije Hillary Clinton“. Od svih tmurnih medijskih oblaka nadvijenih nad Hillary, najtamniji je bio oblak dosade. Potraga za nihilističkim zadovoljstvom glasača doprinela je Trumpovoj pobedi isto koliko i njihovo nezadovoljstvo ekonomijom, ili problem rasnih odnosa. Mehanizam koji navodi ljude da podrže politički program „koji se kosi sa njihovim racionalnim ličnim interesima“, piše Adorno, podrazumeva brojne obmane.

I tako smo završili u okruženju koje liči na mračni roman Don DeLilla, u svetu u kojem budući predsednik preko Tvitera izveštava javnost o sastavu svog kabineta: „Samo ja znam ko su finalisti!“ Jedan od tipičnih obrta je [otkriće](#) da je Richard Spencer – beli suprematista čiju je frazu „alt-right“ usvojio Trumpov strateg Steve Bannon – magistrirao ni manje ni više nego na Adornu, sa tezom da je Wagnerov antisemitizam sprečio Adorna da uživa u ovoj muzici. Katedra za proučavanje Hitlera iz DeLillovog romana *Beli šum* preselila se pravo u Vašington.

Kada je objavljeno da je Mannova kuća u Los Angelesu spasena, Frank-Walter Steinmeier, ministar inostranih poslova Nemačke i verovatno sledeći nemački predsednik, izjavio je: „U današnja burna vremena neophodne su nam jake kulturne veze sa našim najvažnijim partnerom izvan Evrope“. Steinmeier je natuknuo da bi Mannova vila mogla biti mesto kosmopolitskog mišljenja u vreme kada su Amerika i Evropa preplavljene nativizmom.

Nema potrebe ukazivati na ironiju u ovoj zameni uloga. Kakav god bio ishod Trumpovog mandata – skretanje u autokratiju, pad u kleptokratiju ili nešto sasvim novo – nema sumnje da se Amerika, bar zasad, odriče uloge svetskog moralnog lidera, koju je dugo igrala sa manjom ili većom uverljivošću. „Učinimo Ameriku ponovo velikom“ je jedan od mnogih Trumpovih jezičkih karambola, čiji je pravi smisao da Amerika treba da odustane od svoje veličine i međunarodnih obaveza i postane mala i zla.

Nemačka, s druge strane, sve više preuzima ulogu poslednjeg bastiona liberalne demokratije. Dok je Britanija zaokupljena posledicama brexita, Francuska se suočava sa mogućim naglim skretanjem udesno, a Italija je u rasulu – Nemačka koja je dugo bila sinonim za nacionalističko ludilo, uspešno se odupire političkoj i kulturnoj regresiji. Sasvim očekivano, ona je odbacila libertarijanski kodeks kompanija iz Silicijumske doline, koji ne haje za privatnost, autorska prava i suzbijanje govora mržnje. Dan posle američkih izbora, na 78. godišnjicu Kristalne noći, jedna neonacistička grupa je objavila [mapu](#) jevrejskih firmi u Berlinu pod naslovom „Jevereji među nama“. Fejsbuk je prvo odbio da ukloni objavu, ali posle pritiska medija i zakonodavaca ipak je to učinio. I ova epizoda pokazuje da nemački građani još uvek pružaju otpor dominaciji sila koje su opustošile javnu sferu u Americi.

Poraz kandidata desničarske Partije slobode na predsedničkim izborima u Austriji uliva izvesnu nadu: možda su zemlje nemačkog govornog područja podsetnik ostatku sveta na katastrofalne posledice puta kojim su nekada same išle. Ipak, radikalna desnica je u usponu i u Nemačkoj. Od svih izbora koji nas čekaju sledeće godine, sa najviše napetosti ćemo pratiti kandidaturu Angele Merkel za reizbor na mesto kancelarke. Najdublji strah nije strah od drugog Hitlerovog dolaska: istorija se nikada ne ponavlja na tako očevidan način, a stid zbog nacističke prošlosti i dalje je rasprostranjen u svim segmentima života u Nemačkoj. Ne, ono od čega strahujemo je da će antidemokratski talas biti previsok čak i za Nemačku – jedinu zemlju u istoriji sveta koja je nešto naučila iz svojih grešaka.

Preveo *Dorđe Tomić*

[The New Yorker](#) 11/12/2016 | Peščanik.net, 09.12.2016.

Boris Dežulović

Beograd na laži

Mi lažemo da bismo obmanuli sebe, da utešimo drugoga – alzo špraha neumrli Otac nacije Dobrica Ćosić u svom verovatno najpoznatijem srbokarakterološkom solilokvijumu, i alzo neumrli Čale, razume se, laže čim otvori usta.

Jer ako Srbi lažu, a lažu – ko sam ja, bedni mali Hrvat, da se sporim s autoritetom rođenog oca srpske nacije? – zacelo ne lažu da bi obmanuli sebe, a utešili drugog, već da bi utešili sebe, a obmanuli drugog. Ničega, naime, plemenitog i mističnog, ničega barbarogenijalnog ni romantičnog u srpskoj laži nema, laž je bedna čak i kad je srpska.

Dobar primer za to o čemu Dobrica Ćosić i ja govorimo jeste, recimo, Kusturičin Andrićgrad. Sve je u tom srpskom istorijskom diznilendu preispoljna i bedna laž: laž je njegova renesansa kao i njegov Vizant, lažan je hram Svetog Lazara kao i lažni dubrovački Stradun, lažna je i knjižara na lažnom Stradunu, pretenciozno nazvana po nesrećnom Kjerkegorovom ‘Ili-ili’, jevtina suvenirnica u kojoj se, eto, prodaje ili Ivo Andrić ili Paulo Koeljo, lažan je u tom Andrićgradu i sâm Andrić, lažan je u njemu i Kusturičin Gavriilo Princip i Kusturićini principi, lažni su i njegovi razlozi i njegova antiholivudska poza, sa sve tradicionalnim pravoslavnim multipleks bioskopom u kojemu se, kad sam poslednji put bio tamo, prikazivala najnovija holivudska 3D atrakcija sa zombijima, Bredom Pitom i Amerikancima koji po ko zna koji put spasavaju planet Zemlju i zemlju Srbiju.

A najstrašnija od svih andrićgradskih laži njegova je lažna srpskost, kojom je – onako kako je njegovom pseudorenesansom popunjena ‘rupa u srpskoj istoriji’ – popunjena i iznenada rastvorena rupa u savremenoj istoriji Višegrada: overena deklaracija o njegovoj etničkoj čistoći, kojim je prećutan i slagan i poslednji Bošnjak bačen sa na Drini ćuprije, i izbrisana poslednja muslimanka silovana u obližnjem hotelu Vilina vlas, danas omiljenom mestu za subotnje kafe i nedeljna venčanja višegradanske klase, šumskoj dakle depandansi Kusturićina lažnog grada podignutog na plitkoj masovnoj grobnici. On, jebiga, ne laže da bi obmanuo svoje, a utešio sećanje drugih.

Kusturičin đerzelend nije, međutim, samo dobar primer za to o čemu ja govorim, nego i za ono šta drugi rade. A tim se primerom poveo, očito, i njegov politički sponzor, srpski premijer Aleksandar Vučić, koji je lanjskoga Vidovdana, svečano otvarajući Kusturičin lažni grad, bio valjda toliko impresioniran da je rešio podići svoj, još lažniji, još veći, lepši i, kako je red, stariji. Pa je prošle nedelje, obilazeći gradilište Beograda na vodi, svečano objavio kako će

‘na Donjem Kalemegdanu biti verno obnovljen grad despota Stefana Lazarevića, onakav kakav je postojao u petnaestom veku’.

‘Prema projektu koji nam je Vučić pokazao’, javlja tako beogradska bulevarska štampa, ‘Despotov grad biće mešavina kulturno-istorijskih, hotelskih i biznis sadržaja, još jedna karika koja će Beograd po turističkim potencijalima približiti glavnom gradu Mađarske.’ ‘Stalno govorim da mi je cilj da po broju turista prestignemo Budimpeštu’, objasnio je premijer Vučić. ‘A kada završimo Beograd na vodi, Despotov grad i srpski Jad Vašem na Starom sajmištu sa suprotne strane Save, verujem da ćemo biti na najboljem putu da to i postignemo.’

Kusturičin Andrićgrad, sad je jasno, biće kriv kurac prema Vučićevom Despotovom gradu. Istina, arheologija i historiografija Beograda nemaju ni otpriličnih saznanja kako je izgledala prestonica despota Lazarevića zvanog Stefan Visoki, ali to neće sprečiti despota Aleksandra Visokog da je ‘obnovi onakvu kakva je postojala’, sa sve njenim ‘kulturno-istorijskim, hotelskim i biznis sadržajima’.

Po sačuvanim valjda zapisima Konstantina Filosa i preciznim satelitskim snimcima iz dubrovačkog arhiva, obnoviće despot Aleksandar Visoki slavni Stefanov grad sa kulturno-istorijskim spomenicima ranog srpskog kvatročenta, faksimilno rekonstruisanim Lazarevićevim spa-end-velnes resortima, šoping-molovima, kongresnim dvoranama, biznis centrima i ostalim verno obnovljenim ‘sadržajima’ u kakvima je despot u ono vreme sklapao poslovne ugovore sa Dubrovčanima i vazalne sa Mađarima. Za slučaj da vam nije bilo jasno zašto je srpskom premijeru tako stalo da velebnim Vučićgradom ‘prestigne Budimpeštu’.

Kusturičino je ludilo u Srbiji, kako vidimo, ozbiljno metastaziralo, i nakon Beograda na vodi – precizne rekonstrukcije srpske metropole kakva će izgledati u dvadeset drugom veku – dobićemo i Beograd kakav je izgledao u petnaestom. ‘Verna obnova’ šest vekova starog grada o kojemu savremena nauka, kad sve sabere, pouzdano zna samo da je ‘postojao’, nije međutim najstrašnija laž Vučićevog Novog – dobro, Najnovijeg – pardon, Najstarijeg Beograda. Najstrašnija se u njegovoj svečanoj objavi prepredeno provukla uz Beograd na vodi i Despotov grad: to je ‘srpski Jad Vašem na Starom sajmištu sa suprotne strane Save’, sa kojim će Beograd – ispravite me ako pogrešno citiram – ‘biti na najboljem putu’ da ‘po broju turista prestigne Budimpeštu’.

Na stranu sad bolesna ideja da memorijalni centar na mestu zloglasnog nacističkog logora na Starom sajmištu bude deo ‘turističke ponude’, još jedna atrakcija uz Beograd na vodi sa futurističkom kulom od dvesta metara i Despotov grad sa tradicionalnim srpskim srednjovekovnim laundž barovima: hoće li i Zemlin Judenlager na Starom sajmištu biti ‘obnovljen

onakav kakav je postojao u dvadesetom veku’, dakle kao ‘mešavina kulturno-istorijskih, hotelskih i biznis sadržaja’ – hoće li u ponudi biti, recimo, i razgledanje Beograda u vožnji vernom replikom nemačke dušegupke – iz premijerove najave nije posve jasno, a iskreno, plaši me i da pitam.

Druga je ideja, naime, mnogo bolesnija: da se memorijalni centar na mestu nacističkog logora za istrebljenje srpskih Jevreja uredi kao ‘srpski memorijalni kompleks po uzoru na Jad Vašem u Jerusalimu’ – kako ga je Vučić najavio još letos – ili skraćeno ‘srpski Jad Vašem’, kako ga je najavio u nedelju.

‘Srpski Jad Vašem’, osmišljen osamdesetih u laboratorijama srpske akademije i udruženja književnika kao pretvaranje Sajmišta u memorijal ‘svim i svuda’ ubijenim Srbima, neku vrstu jasenovačke depadanse, dovršiće tako despot Aleksandar Visoki. Onako kako će Despotovim gradom biti popunjena rupa u srednjem veku Beograda, biće popunjena i iznenada rastvorena rupa u njegovoj savremenoj istoriji, i prećutana jednostavna istorijska istina da Zemlin Judenlager – kako mu sam naziv kaže – nije podignut kao logor za Srbe, niti je to ikad bio, i da nakon istrebljenja srpskih Jevreja tamo nisu ubijani Srbi, već srpski komunisti, antifašisti i njihovi simpatizeri. Ako se na Starom sajmištu neko i zatekao samo zato što je Srbin, taj je – jebem te, kvrgava srpska istorija – bio s druge strane žice, u uniformi Nedićeve Specijalne policije, Srpske državne straže ili Ljotićevog Srpskog dobrovoljačkog korpusa, koji su zajedno s Nemcima trpali beogradske Jevreje u dušegupke, pa po judenfraj Srbiji hapsili ‘unutrašnje neprijatelje’ i slali ih na Staro sajmište.

A nekako sam prilično komotan u sumnji da će turisti u ‘srpskom Jad Vašemu’ moći da slikaju selfije sa Ljotićevim dobrovoljcima i policajcima Milana Nedića, Vučićevog davnog prethodnika čija je uramljena slika do juče stajala u Vladi Srbije. A i opet će, i opet će, ako bude sreće. I Nedićeve rehabilitacije, koja je posle čiča Dražine sledeća na redu.

‘Srpski Jad Vašem’ biće, ukratko, jednako lažna ‘mešavina sadržaja’ kao i ona Tuđmanova zamisao o mešanju kostiju i pretvaranju Jasenovca u spomenik ‘svim i svuda’ palim Hrvatima, ‘hrvatsku Dolinu palih’ po uzoru na kaudilja Franka, jednaka dakle laž kao Andrićgrad, i jednako kao višegradaska muslimfraj ‘mešavina sadržaja’ sagrađena na plitkoj grobnici prećutanih, slaganih i nestalih. Uz lažni dvadeset drugi i petnaesti vek, Beograd će konačno dobiti i lažni dvadeseti.

Srpska se istorija tako ‘verno obnavlja onakva kakva je postojala’: ona laže da uteši svoje, a obmane sećanje vas drugih. Jad vašem, ali čast i slava našem.

portalnovosti.com/12.10.2015.

Forbs: Beograd na vodi „loš vic“ Abu Dabija

Premijer Aleksandar Vučić juče je sa [desetog sprata](#) prve od dve kule „Beograda na vodi“, najavio da će tim projektom glavni grad postati atrakcija cele Istočne Evrope. Međutim, da li se ovom projektu „dobro piše“ nakon teksta koji se pojavio u čuvenom Forbsu, ostaje da se vidi.

Članak koji se o ovom projektu pojavio pre tri dana na Forbsu, možda ne otkriva nešto mnogo prosečnom srpskom čitaocu, ali svakako je interesantno kako list, koji čita svaki biznismen „koji drži do sebe“, gleda na ovaj projekat koji će „promeniti lice Beograda“.

Naslov teksta već sve govori. „Pogled na „loš vic“ Abu Dabija: Projekat Beograd na vodi“ ([A Look At Abu Dhabi's 'Bad Joke': The Belgrade Waterfront Project](#)). Tekst prolazi kroz istoriju tog dela grada kao i samog projekta, koji je najavljen 2012. godine od strane tada prvog potpredsednika Vlade Srbije Aleksandra Vučića i to „ploveći Savom sa Rudolfom Đulijanijem“. Već 2014. nađen je investitor – Igl Hils (Eagle Hills) Mohameda Alabara koji je došao sa „idejom“ da u ceo projekat uloži svojih 4 milijarde dolara. Uskoro je predstavljen projekat „grada za bogate“, planiran u tajnosti, bez učešća javnosti, što je građane dočekalo nespregnje. Kako navodi Forbs, označujući ovaj projekat onim od nacionalne važnosti (kao što su aerodromi i vojne baze), vlast je izbegla zakone Srbije i urbanistički plan i samo usput menjala zakone, navodi list. To je upravo razlog velikog otpora građana prema ovom projektu, koji su u više navrata protestovali.

U zaključku teksta, Forbs piše da su se obećanja od aprila 2015. kada je ugovor potpisan do sada malo promenila, pa tako „umesto džaka punog milijardi dolara“, Igl Hils treba da investira 160 miliona dolara, dok će Srbija dobiti dodatnih 300 miliona dolara u pozajmicama. „Zauzvrat“, Igl Hils dobija 68 odsto profita i zemlju na 99 godina.

Tekst se završava izjavom srpskog arhitekta Mirjane Milanović: „Nada je u tome da u Beogradu gotovo uvek sve propadne. Zato se nadajmo da će se desiti najgore, što bi bilo ono najbolje što se može desiti.“

BIZLife

U ovom broju

Predrag Finci: *Sjećanje na filozofiju*

Miraš Martinović: *Most pred kojim su nemoćni varvari*

Alex Ross: *Adorno je predvideo Trampa*

Boris Dežulović: *Beograd na laži*

Forbs: *Beograd na vodi „loš vic“ Abu Dabija*

www.mansarda.rs

"Nisu sve knjige opasne, opasna je samo jedna" (Danilo Kiš)

Stranice posvećene Jevrejima bivše
Jugoslavije

<http://elmundosefarad.wikidot.com>

Ne zaboravite da otvorite

www.makabijada.com

Istraživački i dokumentacijski centar

www.cendo.hr

Lamed

List za radoznale

Redakcija - *Ivan L Ninić*

Adresa: Shlomo Hamelech 6/21

42268 Netanya, Israel

Telefon: +972 9 882 61 14

e-mail: ivan.ninic667@gmail.com